

SABAZİOS: KÖKEN VE NİTELİK TARTIŞMALARI SABAZIUS: DEBATES ON ORIGIN AND NATURE

Ahmet TÜRKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü / Türkiye

Assist. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History / Türkiye

aaturkan@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3358-0828

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 26.03.2024
Kabul Tarihi-Accepted Date : 23.09.2024
Yayın Tarihi – Publication Date : 25.09.2024
Sayfalar-Pages : 589 – 621

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1459382>

This article was checked by

Atıf – Cite as: TÜRKAN, A., “Sabazios: Köken ve Nitelik Tartışmaları”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 589 – 621.

SABAZİOS: KÖKEN VE NİTELİK TARTIŞMALARI SABAZIUS: DEBATES ON ORIGIN AND NATURE

Ahmet TÜRKAN

Öz

MÖ 5. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar Akdeniz Dünyası'nın pek çok yerinde tapınım görmüş olan Tanrı Sabazios, ölüm, yeniden doğuş, bereket, kırsal yaşam, sağlık ve adalet gibi olgular ile ilişkilendirilmiştir. Pek çok metinde Dionysos ve Zeus ile bir tutulmasına karşın Hellen – Roma kültürel hakimiyeti dışında öz niteliklere, kült örgütlenmesine ve mitsel çeşitlemelere sahiptir. Tanrının kökeni ve özellikleri konusundaki tartışmalar hâlâ sürmektedir. Bu makalede söz konusu tartışmalar tanrının kökeni, tapınım coğrafyası, ikonografisi ve özellikleri başlıkları ile değerlendirilmiştir. Tanrının kökeni hakkındaki en güçlü savlar, onun Trakya, Anadolu ya da İran coğrafyasına ait olduğu yönündedir. Bunun yanında, tanrının Levant'tan gelmiş olabileceğini iddia eden bir görüş de vardır. Epigrafik ve arkeolojik kanıtların büyük bir kısmının Trakya ve Batı Anadolu'da bulunmuş olması bu iki bölgeyi öne çıkarmaktadır. Makalede, Sabazios'a bir Anadolu kökeni atfetmenin mümkün olmadığı savunulmakta ve Trakya kökenli olduğu tezi, kaynakların yeni yorumlarıyla

Abstract

The god Sabazios, worshipped in many parts of the Mediterranean world from the 5th century BC to the 4th century AD, has been associated with concepts such as death, rebirth, fertility, rural life, health, and justice. Although often identified with Dionysus and Zeus in various texts, Sabazios possesses intrinsic qualities, a unique cult organization, and mythical variations beyond the Hellenistic-Roman cultural framework. The debates regarding his origins and characteristics continue to this day. This article evaluates these debates under the topics of the god's origin, geographical worship areas, iconography, and attributes.

The most compelling arguments regarding Sabazios' origin suggest that he belongs to the regions of Thrace, Anatolia, or Iran. There is also a view proposing that Sabazios might have originated from the Levant. The fact that a significant portion of epigraphic and archaeological evidence has been found in Thrace and Western Anatolia highlights the importance of these two regions. In this article, it is argued that attributing an Anatolian origin to Sabazios is not feasible, and instead, the thesis of a Thracian origin is supported with new interpretations of

desteklenmektedir. Bir başka tartışma alanı ise Sabazios'un özellikleri ve Hellen-Roma dünyasındaki diğer tanrılar ile olan ilişkisidir. Klasik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar pek çok yazar onu Dionysos ile bir tutmuştur. Buna karşılık epigrafik gelenekte Zeus ile ilişkilendirilmiştir. Tanrının ikonografisi ve sembolleri ise senkretik özellikler göstermektedir. Araştırmacıların çoğu, Sabazios'un Zeus ile olan ilişkisinden dolayı onun bir hava tanrısı olduğunu öne sürmüştür. Makalenin ikinci ve üçüncü kısımlarında bu tartışmalar değerlendirilmiş ve Sabazios'un bir yeraltı tanrısı ya da kahraman olabileceği yönünde yeni bir öneri ortaya koyulmuştur.

Keywords: Sabazios, Zeus, Dionysos, Trakya, Hellenizm, Roma İmparatorluğu.

available sources.

Another key discussion revolves around the characteristics of Sabazios and his relationship with other gods in the Greco-Roman world. From classical times to the Roman period, many authors identified him with Dionysus, while in the epigraphic tradition, he is associated with Zeus. However, Sabazios' iconography and symbols demonstrate a strong syncretic nature. Most researchers suggest that Sabazios is a sky god due to his association with Zeus. In the second and third sections of this article, these discussions are examined in detail, and a new suggestion is made that Sabazios may be an underworld god or a mythic hero.

Anahtar Kelimeler: Sabazios, Zeus, Dionysus, Thrace, Hellenism, Roman Empire.

Extended Abstract

Discussions about the god Sabazius, who was worshipped across many parts of the Mediterranean world from the 5th century BCE to the 4th century CE, largely focus on the origins of the god and the attributes ascribed to him. Efforts to trace his origins to different cultural geographies—such as Thrace, Anatolia, Iran, and the Levant—stem from uncertainties caused by the long history of the cult and its widespread reach. Over centuries, Sabazius and his cult underwent transformations, making him a syncretic deity. As a result, he was interpreted differently across various regions, leading to diverse cult practices. When we also consider the complex and rich symbolism surrounding Sabazius—something rare in antiquity—it becomes clear that attributing a definitive origin to him is challenging.

Claims that Sabazius originated in the Levant or Iran are based on a limited number of documents. The restrictions imposed by the Achaemenid emperor in the 4th century BCE, and the identification of Sabazius as the ancestral deity of the Cappadocian queen Stratonice in Pergamon in the following century, seem contradictory, especially if the queen was of Iranian descent. The argument for a Levantine origin is drawn from small sects that equated Sabazius with Yahweh and from some Roman-era texts that classify Sabazius as an eastern deity. However, archaeological and epigraphic evidence related to Sabazius is scarce in the eastern part of Anatolia.

The claim of Sabazius' Anatolian origin is based on the suggestion that he was a Luwian god. Apart from etymological proposals, the similarity between the Illuyanka myth and Sabazius' symbolism is central to this theory. It suggests that a syncretism occurred between an already-worshipped Anatolian storm god and the storm god of Thracian communities that migrated into Anatolia. As a result, Sabazius persisted as a Phrygian deity. However, apart from one fragmentary inscription, Sabazius is not referenced in Old or New Phrygian texts. Furthermore, during the Hellenistic and Roman periods—when the cult was most vibrant—there is no trace of Sabazius in Phrygia. Given these factors, it is most reasonable to search for Sabazius' roots in Thrace.

It is no coincidence that the cult of Sabazius became visible in Hellas and Anatolia simultaneously. This suggests that the cult began spreading earlier, likely due to population movements, and the first to come to mind are the Thracian migrations that began in the 12th century BCE. However, as previously noted, these Thracian tribes likely settled in the regions of Mysia, Maeonia, and Lydia rather than Phrygia, as these are where the greatest concentration of artifacts associated with the god have been found. Additionally, it is clear that Thrace was a core region for Sabazius' worship, as later reflected in the cult's geography during the Roman period. The presence of Sabazius-related finds in military camps where Thracian soldiers were stationed further supports this.

Another major debate surrounding Sabazius is his nature. As mentioned earlier, the prevailing view is that Sabazius was a storm god. Evidence for this includes the presence of Zeus' symbols in Sabazius' iconography, the suggestion that Sabazius became syncretized with an ancient Anatolian storm god, and Artaxerxes' decree. However, the use of eagle and lightning symbols alone cannot definitively determine the god's nature. While it is claimed that Sabazius was a syncretic Phrygian storm god, the Phrygian texts frequently mention storm gods like Ti- and Bas, yet Sabazius' name is absent, casting doubt on this claim. Furthermore, syncretism between Phrygian deities like Bas, Matar, Attis, and Men, and Hellenic gods and goddesses is well-documented as part of the broader assimilation of local cults under Hellenic cultural influence. This process allowed local cults to survive while being integrated into dominant Greek religious ideologies.

The fact that Sabazius' name appears alone in documents from before the Hellenistic period also supports his distinct identity. Artaxerxes' decree is another such example. The measures taken against the cult in this inscription likely stemmed not from concerns over Sabazius rivaling Ahura Mazda as a chief storm god, but rather fears that the cult could disrupt public order or challenge the institutions of official ideology. Another basis for the claim that Sabazius was a storm god is his identification with Zeus in the Orphic hymns. This opens a new line of debate, particularly regarding the reliability and consistency of the Orphic hymns as sources. When examining mentions of Sabazius, it is noteworthy that only Clement offers statements paralleling the narrative of the hymns. Additionally, Diodorus, writing two centuries earlier, reported that people believed Sabazius to be the son of Zeus and Persephone, effectively equating him with Dionysus, which complicates the issue further.

In conclusion, it remains unclear whether Sabazius was a storm god. The alternative theory, that he was equated with Dionysus, is based on clear similarities in the cult practices and organizational structures of the two gods. Dionysus, known across Thrace, Anatolia, and Greece long before the earliest sources examined here, was a prominent figure. If we accept the accounts of Hellenic writers suggesting that Sabazius was another name for Dionysus or that they became syncretized, the reasons for this name change and the differences in rituals, despite their general similarities, must be explained.

Our suggestion is that Sabazius was an underworld god or hero (ήρωσ). His symbols clearly associate him with the underworld, fertility, and death. The unique features of his cult, particularly its mystery elements, and the deities with whom he was associated—Persephone, Hipta, Cybele, Attis, Hermes, Dionysus, and Artemis—further align with this interpretation. All these gods and goddesses were linked to the underworld and fertility, and each played a role in mystery traditions. In this context, Sabazius' battle with a serpent or dragon becomes even more meaningful.

The unification of the Mediterranean world under the Roman Empire brought multidimensional interactions and cultural permeability in religious practices, as it did in other societal institutions. During this process, mystical religious and philosophical movements gained popularity, and mystery cults and proto-monotheistic sects proliferated. Sabazius and his cult cannot be viewed separately from these social conditions. While retaining his core attributes, from the late 2nd century CE onward, Sabazius evolved into a deity associated with order and justice, with dominion over life and death in Anatolia and Thrace. However, by the 4th century CE, he quickly faded from prominence as the Mediterranean world moved rapidly toward monotheism.

Giriş

Sabazios, MÖ 5. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar Akdeniz dünyasının pek çok yerinde tapınım görmesine, hakkında çok sayıda yazılı belge ve arkeolojik buluntu olmasına rağmen dinler tarihindeki gizemli yerini koruyan bir tanrıdır. Tanrının adı yazılı kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır ancak Eski Hellen dilindeki Σαβάζιος ve Latince *Sabazius* en sık kullanılan biçimleridir. Bunlar dışında Σεβάζιος, Σαβάδιος, Σααυάζιος, Ζαβάζιος ve Σαυάζιος, ismin metinlerde karşılaşılan diğer şekillerdir.¹

Sabazios'a dair ilk araştırmalarda kült, genellikle Hellen ve Roma dinsel hayatına dışarıdan, özellikle Doğu'dan gelen kültürler arasında değerlendirilmiş ve belgelere de bu bakış açısıyla yaklaşmıştır. İlk kapsamlı araştırmalar Franz Cumont tarafından kaleme alınmıştır. Cumont'un 1906 yılında yayınladığı "Les cultes d'Asie Mineure Dans le Paganisme Romain" ve "Les mysteres de Sabazius et le judaisme" isimli iki makale, Sabazios üzerine olan ilk bilimsel çalışmalardır. Ardından din bilimci W. O. Ester Oesterley, 1935 yılında "The Cult of Sabazios: A Study in religious syncretism" isimli

¹ Schaefer, 1920: 1541; Gicheva, 1981: 1068; Lane, 1989: 38 – 41. İsmi kökeni aşağıda ayrıca tartışılmıştır.

makalesiyle Sabazios'un Hellen-Roma dünyasında yaşadığı dönüşümü açıklamaya çalışmıştır.

Kültün tarihine dair araştırmalar İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yoğunlaşmıştır. Arkeolojik ve epigrafik çalışmaların artması tanrı ile ilgili pek çok yeni belgenin ortaya çıkmasını sağlamış ve böylece Sabazios'u farklı boyutlarıyla değerlendirebilecek bir temel ortaya çıkmıştır. 1950'lerde Balkanlarda gerçekleşen arkeolojik araştırmalar sonucunda, özellikle Sofya ve çevresinde tanrı ve kültü ile ilgili yeni bulgulara ulaşılması bir dönüm noktası olmuştur. Gilbert Charles Picard, 1962 yılında, o ana kadar birikmiş olan belgeleri toplayarak, Tanrı Sabazios'u bir bütün olarak ele alan "Sabazios, Dieu Thraco-Phrygien: Expansion et Aspects Nouveaux de son Culte" isimli çalışmasıyla, Sabazios hakkında daha sonra gerçekleşecek tartışmaların sınırlarını belirlemiştir.

Konuyla ilgili yapılan en kapsamlı çalışma, Eugene Lane'in, "Etudes Préliminaires aux Religions Orientales Dans L'Empire Romain" serisi içinde yayınlanan üç ciltlik "Corpus Cultus Iovis Sabazii" eseridir. Birinci cilt Sabazios'un kült eşyalarından biri olan bronz ellerin kataloğudur. İkinci cilt ise 1985 yılına kadar tespit edilen Sabazios ile ilişkili yazıt ve fragmanları içermektedir. Eserin üçüncü cildi, tanrının özellikleri ve kültün tarihi üzerine yorumlardan oluşmaktadır. Sonraki yirmi yılda, Lynn Roller'ın 2001'de kaleme aldığı "Anatolian Cult of Sabazios" adlı yazısı ve Susanne Berndt Ersöz'ün 2018 yılında kaleme aldığı "The Hand Gesture and Symbols of Sabazios" adlı makalesi dikkat çekici çalışmalardır.

Sabazios'un kökeni ve özellikleri üzerine yapılacak bir çalışmada bazı doğal yöntem sorunları ortaya çıkmaktadır. Tapınım coğrafyasının genişliğine karşı bölgesel buluntu yoğunluğunun az olması kesin coğrafi ayrımların yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bu şekilde tanrının genel ya da belirli bir bölgeye ait özelliklerinin belirlenmesi güçtür. Kronolojide de aynı sorunla karşılaşmaktadır. Roma Dönemi öncesine ait epigrafik belge sayısı azdır. Bu süreçte Sabazios hakkındaki en önemli belgeler Hellen yazarların kaleme aldığı eserlerdir. Bu yazarların Sabazios hakkında aktardığı bilgiler, uğruna esrik ayınların düzenlendiği bu tanrıya ve ona inananlara karşı olan küçümseyici tavrın gölgesinde kalmaktadır. Buna karşılık, Roma Dönemi'ne ait epigrafik ve arkeolojik belgeler inananların gözünden yaşamın ve ölümün hâkimi, yaratıcı ve düzenleyici bir tanrının portresini ortaya koymaktadır. Bunun kronolojik mi yoksa coğrafi bir değişim mi olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur çünkü epigrafik geleneğin aksine Roma Dönemi yazarları da klasik gelenekten ciddi ölçüde etkilenmiş ve onlarla benzer bir bakış açısını yansıtmışlardır. Bu sorun göz önünde bulundurulduğunda çalışmanın kronolojik bir odakta gerçekleşmesi de güçleşmektedir.

Bu makalede, son yıllarda literatüre dahil olmuş eserler göz önünde bulundurularak, Sabazios'un kökeni, coğrafi yayılımı ve özellikleri ile ilişkili tartışmalar değerlendirilmiş ve bu konularda yeni öneriler sunulmuştur. Çalışmanın ilk kısmında Sabazios'un kökeni ve kültün tapınım coğrafyası ele alınmıştır. Bu konu hakkında dört temel savdan biri olan tanrının Trakya kökenli olma ihtimali yeni yorumlar ve kataloglara giren fakat değerlendirilmeyen bir grup eser ile desteklenmiştir. Bir diğer tartışma alanı

da tanrının özellikleri ve diğer tanrılar ile ilişkisinin niteliği sorunudur. Araştırmacılar, Sabazios'un Dionysos ve Zeus ile olan benzerlikleri üzerinden hareket edilmiştir ve büyük kısmı onun bir hava tanrısı olduğu konusunda hemfikirdir. Buna karşılık, Sabazios'un bir yeraltı tanrısı ya da kahraman olma ihtimali göz ardı edilmiştir. Çalışmanın ikinci ve üçüncü kısımlarında bu konudaki önerilerin eleştirisi ve önerdiğimiz alternatiflerin olasılığı, tanrının ikonografisi, sembolleri ile diğer tanrı ve tanrıçalarla olan ilişkileri doğrultusunda tartışılmıştır. Bunlar dışında, Sabazios araştırmalarında üstünde sık durulan belgelerin transkripsiyonları ve tercümeleleri dipnotlarda verilmiştir. Aynı şekilde, tanrının ikonografisi ve sembolleri konusunda öne çıkan ve temsil imkânı yüksek eserlerden örnekler çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Kökenine Dair Tartışmalar ve Tapınım Coğrafyası

Sabazios'un kökeni hakkında bu zamana kadar Trakya, Anadolu, İran ve Levant olmak üzere dört sav öne sürülmüştür. Trakya ve Anadolu teorileri oldukça popülerdir fakat bunlar da kendi içinde çeşitlenmekte ve tartışılmaktadır. Bu durum tanrının adı ile ilgili etimolojik tartışmalara yansımıştır. Lynn Roller ve Rositsa Gicheva, tanrıyla ilişkili tespit edilmiş en eski belge olan MÖ 5. yüzyıla ait Eski Phrygce bir yazıt parçasında okunan *Sabas*'ın (Σαβας) bir tanrı adı olduğunu ve Sabazios adının buradan gelmiş olabileceğini öne sürmüşlerdir.² Kültün Luwi – Hitit kökenli olabileceğini öneren Isabelle Tassignon, tanrının adını bir Luwi tanrı adı olan “sawa” veya “sawat”a dayandırmıştır.³ Jane Harrison, Latince fermante içecek anlamına gelen *sabacum* ve kültün yoğun olduğu Illyria bölgesinde bira anlamına gelen *sabaya* kelimelerini işaret etmiştir.⁴ Bunun dışında, G. Vernadsky, H. Gregoire ve G. Bonfante, tanrının isminin Hint-Avrupa dillerinde “özgürlük/özgür” anlamına gelen *suoboda* ve *swo-potis* kelimelerinden türemiş olabileceğini öne sürerek Sabazios ile Dionysos Eleutheros⁵ arasında bağlantı kurmaya çalışan başka bir öneride bulunmuşlardır.⁶

Hellen ve Roma yazınında Sabazios'un Phrygialı kimliği sıkça ifade edilmiştir. Tanrıdan bahseden en eski metinler Atinalı oyun yazarı Aristophanes'e (MÖ 446-386) aittir. “Kuşlar” (Ornithes [Ὀρνίθες]) adlı oyununda Sabazios, Phrygialı olduğu ima edilir şekilde “ispinoz” (*phrygilos* [φρυγίλος]) olarak adlandırılmıştır.⁷ “Kadınların Savaşı” (Lysistrate [Λυσιστράτη]) oyununda ise Dionysos'a benzer bir şekilde, müritlerinin onun adına kalabalık alaylar şeklinde esrik ritüeller düzenlediği sermest bir tanrı olarak tasvir edilmiştir.⁸ Aynı vurgu yazarın “Eşek Arıları” (Sphekes [Σφήκες])

² Gicheva, 1981: 1068; Roller, 2001: 1-2; dn.50.

³ Tassignon, 1998: 202. *sawa* = Boynuz: Perdrizet, 1910: 59.

⁴ Johnson, 1984: 1585 – 1586; Harrison, 1922, 417-418. Ayrıca bkz. Üreten, 2004: dn.22.

⁵ ἔλευθέρος = özgür

⁶ Bonfante, 1944: 44 – 46; Vernadsky, 1951: 364; Gregoire, 1962: 285 – 287.

⁷ Aristoph. Or. 875 vd: “...καὶ φρυγίλω Σαβαζίῳ καὶ στρούθῳ μεγάλης μητρὸς θεῶν καὶ ἀνθρώπων.” [tr] “... ve ispinoz Sabazios'a ve devekuşu (olan) Tanrıların ve İnsanların Anası'na...”

⁸ Aristoph. Lys, 388 – 390: “ἄρ' ἐξέλαμψε τῶν γυναικῶν ἡ τρυφή | κῶ τυμπανισμὸς κοῖ πικνοὶ Σαβάζιοι | ὅ τ' Ἀδωνιασμὸς οὗτος οὐπὶ τῶν τεγῶν | οὐ γὰρ ποτ' ὦν ἦκουον ἐν τήκκλησίᾳ;”

oyununda da bulunmaktadır.⁹ Ayrıca Romalı hatip Cicero (MÖ106 – 43), “Yasalar Üzerine” (De Legibus) isimli söylevinde, Aristophanes’in eserlerinde Sabazios ile sık sık dalga geçtiğinden bahsetmektedir ve kültünü misterler arasında saymaktadır.¹⁰

Hellen hatip ve politikacı Demosthenes (MÖ 384 – 322), Aiskhines’e karşı kaleme aldığı MÖ 330 tarihli söylevinde, Aiskhines’i ve annesini bir gizem dininin müridi olmakla suçlamıştır. Demosthenes’in anlatımından bu dinin Attis ile ilişkili olduğu anlaşılmakta ve ayrıca alayda yer alan müritlere *saboi* (σάβοι) şeklinde hitap edilmektedir.¹¹ Sabazios’un Phrygialı kimliği Roma dönemi kaynaklarında da kendine yer bulmuştur. Strabon (MÖ 63 – MS 24), “Coğrafya” (Geographika [Γεωγραφικά]) eserinde, Dionysos ritüellerinin coğrafi yayılımından bahsederken, Sabazios’un Ana Tanrıça’nın oğlu ve Phrygialı olduğunu yazmıştır.¹² Bunun dışında, Apuleius’un (MS 124 – 170)

[tr] “Kadınların şatafatlı ayinleri ışılıyor mu | Sefih gösterileri, davulları kalabalıkları topladı mı? | Sabazios güruhunu çağırıyor mu | Adonis çatısı üstünde ağlıyor mu | Son gün mecliste duyduğum gibi?”

⁹ Aristoph. Vesp. 8 – 10: “Ξαυθίας· ἀλλ’ ἢ παραφρονεῖς ἐτεὸν ἢ κορυβαντιᾶς; | Σωσίας· οὐκ, ἀλλ’ ὕπνος μ’ ἔχει τις ἐκ Σαβαζίου. | Ξαυθίας· τὸν αὐτὸν ἄρ’ ἐμοὶ βουκολεῖς Σαβάζιον.” [tr] “Ksanthias: Bir Korybant gibi kendinden mi geçtin? | Hayır, Sabazios beni uyuşturan. | O halde, sen de benimle aynı tanrıya hizmet ediyorsun. Az önce, düşman bir Med gibi, ağır bir uyku göz kapaklarıma çöktü; başım düştü ve inan bana! Harika bir rüya gördüm.” Eugene Lane, Aristophanes’in eserlerinde Phrygialılar ile Medler arasında ayırımın net olmadığını, bu nedenle Sabazios’un Phryglere mi yoksa Medlere mi ait olduğunun pek açık olmadığını ifade etmiştir. Lane, 1989: 1-2. Bunun yanında, Aristophanes’in tanrıyı Dionysos ile özdeşleştirdiği oldukça açıktır. Özellikle Phrygialı flüt çalıcısı olarak tanımlaması bu konuda neredeyse şüphe bırakmamaktadır.

¹⁰ Cic.leg.2.37: “Ad nostras igitur reuertor. Quibus profecto diligentissime sancendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, ininiturque eo ritu Cereri quo Romae iniantur. Quo in genere seueritatem maiorum senatus uetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum exercitu adhibito quaestio animaduersione declarat. Atque omnia nocturna (ne nos duriores forte uideamur) in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Nouos uero deos et in his colendis nocturnas peruigilaciones sic Aristophanes facetissimus poeta ueteris comoediae uexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dei peregrini iudicati e ciuitate eiciantur.” [tr] “O halde, kadının erdeminin kalabalığın gözünde berrak gün ışığıyla korunması gerektiğini ve kadınların Roma geleneğine göre yalnızca Ceres’in gizemlerine erginlenmeleri gerektiğini ön gören yasal ilkelerimize dönelim. Bu konuyla ilişkili olarak Consul orduları tarafından desteklenen Bacchanalia iddianamesi ve kovuşturmasında atalarımızın olağanüstü bir ciddiyet örneği bulunmaktadır. Üstelik Roma Devleti’nin bu ciddiyeti tek örnek değildir çünkü Hellas’ın ortasında, Thebailı Diagondas, tüm gece ayinlerini süresiz olarak yasaklamıştır. Ayrıca Hellen komedyacı yazarlarının en komiği Aristophanes, yeni tanrıları ve onların gece ayinlerini o kadar çok hicvetmiştir ki, Sabazios ve diğer yabancı tanrıların mahkûm edilmelerini ve kentten kovulmalarını sağlamıştır.”

¹¹ Demosth, De Cor. 264 – 265. İlgili metin ve tercümesi aşağıdadır.

¹² Strab. 10.3.15: “τῶ δ’ αὐλῶ καὶ κτύπῳ κροτάλων τε καὶ κυμβάλων καὶ τυμπάνων καὶ ταῖς ἐπιβοήσῃσι καὶ εὐασμοῖς καὶ ποδοκρουστικαῖς οἰκεῖα ἐξέυροντο καὶ τινα τῶν ὀνομάτων, ἃ τοὺς προπόλους καὶ χορευτὰς καὶ θεραπευτὰς τῶν ἱερῶν ἐκάλουν, Καβείρους καὶ Κορυβαντίας καὶ Πᾶνας καὶ Σατύρους καὶ Τιτύρους καὶ τὸν θεὸν Βάκχον καὶ τὴν Ῥεαν Κυβέλην καὶ Κυβήβην καὶ Δινδυμήνην κατὰ τοὺς τόπους αὐτοὺς. καὶ ὁ Σαβάζιος δὲ τῶν Φρυγιακῶν ἐστὶ καὶ τρόπον τινὰ τῆς μητρὸς τὸ παιδίον παραδοὺς τὰ τοῦ Διονύσου καὶ αὐτός.” [tr] “Kaval, krotalon, zil ve davul seslerine, çığlıklara, “evoi” yakarılarına ve ayaklarıyla yere vurarak tuttukları ritimlere uygun terimler buldular. Kaberioslar, Korybas, Pan, Satyr, Ttyr, tanrı Dionysos, Rhea, Kybele, Kubaba ve Dindymene gibi kutsal ayinler ile ilgili yetkililer, dansçılar ve hizmetkarlar için de iyi bilinen isimler ürettiler. Sabazios, Phrygia kültürüne aittir ve Ana Tanrıça’nın oğlu olarak kabul edilir. Tapınımında gözlemlenen geleneksel törenler Dionysos’un törenleridir.”

“Metamorphoses” eserinde bir Kybele rahibi, kendisiyle dalga geçen bir kişiye lanet okurken, bedduasının içinde Suriyeli Tanrıça, Bellona, Ida Anası, Adonis ve Aphrodite'nin yanında Sabazios'un adını da anmaktadır.¹³ Bu, Suriye ve Levant'ı da Sabazios'un kökeni konusunda bir olasılık hâline getirmektedir. Aynı şekilde Lukianos da (MS 125 – 180) onu Attis, Mithras ve Korybos gibi “yabancı” tanrılar arasında saymaktadır.¹⁴ Ch. Picard, 1961 yılında yayınladığı makalesinde hem klasik literatürdeki bu aktarımlardan hem de kültün Trakya'daki yoğunluğundan yola çıkarak tanrının Phryg – Trak kökenli bir hava tanrısı olduğunu öne sürmüştür.¹⁵

Epigrafik belgeler Sabazios'un kökeni hakkında doğrudan bilgi sunmaz fakat onlar üzerinden tapınım coğrafyasını ve yoğunluğunu izleyerek bu konuda tahminlerde bulunmak mümkündür. Yukarıda söz edilen Eski Phrygce yazıt parçası bir yana, tanrıya dair en erken yazıt, Akhaemenid kralı II. Artakserkses (MÖ 405/5-359/8) dönemine ait Sardeis'te yayınlanan fermanıdır. Fermanın orijinali kayıptır ancak MS 2. yüzyıldan bir kopyası mevcuttur. Bu fermanla Sardeis'te bulunan ve Ahura Mazda ile özdeşleştirilen Zeus Baradates'in (Βαράδατης) tapınak görevlilerinin, Agdistis, Ma ve Sabazios misterlerine katılmaları yasaklanmıştır.¹⁶ Buradan yola çıkarak MÖ 4. yüzyılda Anadolu'da Sabazios misterlerinin etkin bir yere sahip olduğu söylenebilir. Böyle bir yasağın getirilmesi, Sabazios'un hem yerli halklar hem de kamu görevlileri arasında popüler olduğunu göstermektedir.

Hellenistik Dönem'de Sabazios kültü, Batı Anadolu'da kurumsal bir yapı kazanmıştır. Sardeis'li bir Zeus Sabazios rahibinin, Pergamon kralı II.

¹³ Apul. Met. 8.25: “Sic praeco Iurchonem tractabat dicacule, sed ille cognito cavillatu similis indignanti “At te” inquit “cadaver surdum et mutum delirumque praeconem omnipotens et omniparens dea Syria et sanctus Sabadius et Bellona et mater Idaea cum suo Attide et cum suo Adone Venus domina caecum reddant, qui scurrilibus iam dudum contra me velitaris iocis.”m[tr] “Bu şekilde mezatçı yılışık yılışık, o obur rahibe alaycı laflar sokuşturup duruyordu. Ama rahip alay konusu olduğunu anlayınca yapmacık bir hiddet gösterisinde bulundu: “Seni gidi, sağır dilsiz kadavra seni! Çılgın mezatçı!”, dedi, “her şeye gücü yeten, her şeyin anası olan Syrialı tanrıça ve kutsal Sabazius ve Bellona ve İdalı Ana ve rahibi Attis ve Adonis'yle birlikte tanrıça Venus, hepsi seni kör etsin e mi!”

¹⁴ Lucianus, Deor. Conc. 9: “ἀλλ' ὁ Ἄτις γε, ὁ Ζεῦ, καὶ ὁ Κορύβας καὶ ὁ Σαβάζιος, πόθεν ἡμῖν ἐπεισεκυκλήθησαν οὗτοι, ἢ ὁ Μίθρης ἑκείνος, ὁ Μῆδος, ὁ τὸν κάνδυν καὶ τὴν τιάραν, οὐδὲ ἐλληνίζων τῇ φωνῇ, ὥστε οὐδ' ἦν προπιτὴ τις ξυνησι;”m[tr] “Fakat Ah Zeus! Attis, Korybas ve Sabazius – bunlar nasıl bizim başımıza bela oldular? Ya da oradaki Medli Mithras, kaftanı ve şapkısıyla, Yunanca bile konuşmayan ve birinin sağlığına içmesini bile anlamayan biri?”

¹⁵ Picard, 1961: 129 – 130. Phryg hava tanrıları *Ti- ve Bas* için bkz. Obrador-Cursach, 2017: 307 – 314.

¹⁶ Robert, 1975: 307 – 310; Eugene Lane ve Lynn Roller, Sabazios'un metinde Phrygia Ana Tanrıçası ve Kappadokialı bir tanrıça ile anılmasını, tanrının Anadolu kökenini işaret edebileceğini ifade etmişlerdir: Lane 1989: 2; Roller 2001: 3. Akhaemenidlerin, imparatorluklarındaki diğer dinlere karşı tutumu değişken olmuştur ve bu tutumun nedeni çoğu zaman politiktir. Örneğin monoteist İbrani dini Pers hükümdarları tarafından korunup desteklenmiştir. Buna karşılık Babil'deki Marduk tapınağı, Atina'daki Athena Tapınağı yıkılmıştır. İonialıların tanrıları *daiva*, yani şeytani tanrılar/ruhlar olarak görülmüş ve bunlara tapınmak yasaklanmıştır. Bunlar, aynı zamanda Persler ile çatışma içinde bulunan topluluklara birer cezadır. Daivalara tapınımın yasaklandığı fermanla Kserkses tüm tebaasına seslenmektedir. Artakserkses fermanı ise yalnızca Zeus Baradates rahiplerinedir ve kamusal düzeni sağlamaya yöneliktir. Daiva fermanı ve Akhaemenidlerin yerel dinlere karşı tutumu için bkz. Hutter, 2021: 1285-1290.; Huayna Avila, 2020: 130 – 169.

Eumenes (MÖ 197 – 159) için yaptırdığı onurlandırma, tanrının Zeus ile anıldığı en erken yazıttır.¹⁷ Kültün tarihiyle ilgili en önemli belgelerden biri olan III. Attalos'un (MÖ 138 – 133) Sabazios kültünün kuruluşuna dair Pergamon meclisi ve halkına hitaben yazdığı mektupta, tanrıdan Attalos'un annesi olan Kappadokialı Kraliçe Stratonike'nin "geleneksel dini" (*πατροπαράδοτου*) olarak bahsedilmiştir.¹⁸ Eugene Lane, Kappadokia kraliyet ailesinin İrani olduğu varsayımına dayanarak, bu yazıtın tanrının kökeninin İran olduğuna dair bir kanıt olabileceğini öne sürmüştür.¹⁹ Buna karşılık, yalnızca tek bir arkeolojik buluntu dışında, tanrının Kappadokia'daki varlığına dair başka kanıt yoktur.²⁰ Attalos'un bu mektubu kültün tarihinde resmi otoritelerce tanındığına dair nadir örneklerden biridir.

Aristophanes'in oyunlarından bildiğimiz kadarıyla Sabazios kültü en geç MÖ 5. yüzyılda Hellas'a girmiştir ancak bu dönemde kültün örgütsel yapısı ya da popülerliği hakkında herhangi bir ipucu yoktur. Bu ilk metinlerde Sabazios yabancı bir tanrı olarak küçümsenmektedir. Bu durum, sonraki

¹⁷ Johnson, 1968: 542: [Μη]νόφιλος Μηνο[φίλου] | [φυλ]ῆς Εὐμενηίδος ἱε[ρεὺς] | [Διὸς] Σαυαζίου ἐν τῷ ν[αῶ] | Βασιλῆι Εὐμενηίδι τὸν Βω[μιον] | αἱ θεας.. Eugene Lane, yazıtın son üç satırın tamamlamasını φυλῆι Εὐμενηίδι τὸν Βω[μιόν] | Διὶ | [κ]αὶ Θεᾷ Σ[---y.13---] şeklinde önermiştir ve yazıtın sonunda bir tanrıça adının yer almış olabileceğini belirtmiştir: Lane, 1985: No.30, Fig.30. [tr] Eumeneis kabilesinden Menophilos oğlu Zeus Sabazios rahibi Menophilos, Kral Eumenes Tapınağında bu bomosu Tanrıça'ya adadı."

¹⁸ IvPergamon I: No. 248, 45-61: βασιλεὺς Ἄτταλος Περγαμηνῶν τῆι βουλῆι καὶ τῷ δήμῳ καίρειν· ἐπεὶ βασ[ί]λισσα Στρατονίκη ἡ μήτηρ μου, εὐσεβεστάτη μὲν γενομένη πασῶν, φιλο|στοργοτάτη δὲ διαφερόντως πρὸς τε τὸν πατέρα μου καὶ πρὸς ἐμέ,|πρὸς ἅπαντας μὲν τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς προσηνέχθη, μάλιστα δὲ | πρὸς τὸν Δία τὸν Σαβάζιον, πατροπαράδοτον αὐτὸν κομίσασα εἰς |τὴν πατρίδα ἡμῶν, ὃν καὶ ἐμὲ πολλὰς πράξεις καὶ ἐμὲ πολλοῖς κινδύ | νοις παραστάτην καὶ βοηθὸν ἡμῶν γενόμενον ἐκρίναμεν διὰ τὰς ἐξ αὐτοῦ | γενομένας ἐπιφανείας συγκαθιερωσαί τῆι Νικηφόρῳ Ἀθηναί, νομίσαν|τες τοῦτον αὐτῷ ἄξιον καὶ πρέποντα τόπον ὑπάρχειν, διαταξάμε|θα δὲ ἀκολούθως τοῦτοις καὶ περὶ θυσιαῶν καὶ πομπῶν καὶ μυστηρίων | τῶν ἐπιτελουμένων πρὸ πόλεως αὐτῷ ἐν τοῖς καθήκουσι καιροῖς καὶ τόποις,| ἐποίησαμεν δὲ αὐτοῦ καὶ ἱερέα διὰ γένους Ἀθηναίων τὸν ἐμόν, εὐσεβείαι κα[ί] | καλοκάγαθιαι διαφέροντα καὶ τῆι πρὸς ἡμᾶς διηνεκεῖ πίστει· κρίνομεν διὰ ταῦ|τα, ὅπως ἂν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον ἀκίνητα καὶ ἀμετάθετα μένηι τὰ τε πρὸς |τὸν θεὸν τίμια καὶ τὰ πρὸς τὸν Ἀθήναιοι φιλόφροντα, τὰ γραφέντα ὑφ' ἡμῶν |προστάγματα ἐν τοῖς ἱεροῖς νόμοις φέρεσθαι παρ' ὑμῶν. [tr] "Pergamon Kralı Attalos'tan meclis ve halka, selam olsun! Son derece dindar olan ve babama ve bana karşı fevkalade sevecen, tüm tanrılara, fakat özellikle geleneksel dini olarak ülkemize getirdiği, pek çok işte ve tehlikede yanımızda duran, bize yardımcı olan Zeus Sabazios'a karşı hürmetle davranmış annem Kraliçe Stratonike'nin namına, onun (Zeus Sabazios'un) gücünün tezahürleri nedeniyle, ona layık ve uygun olduğunu düşündüğümüz bu yeri Athena Nikephoros'la birlikte ona adamaya karar verdik. Uygun zaman ve yerlerde O'nun adına kurbanlar adanmasını, alaylar ve gizem ritüelleri düzenlenmesini emrettik ve onun rahibi olarak kendi ailemizden, dindarlığı, erdemi ve bize olan sürekli sadakati ile öne çıkan bir Atinalıyı görevlendirdik. Bu nedenle, tanrı için yapılmış onurlandırmaların ve Atinalı'ya karşı olan saygının değişmeden ve bozulmadan kalmasını; tarafımızca verilen emirlerin kutsal yasalarınız arasına yazılmasını buyuruyoruz." Ayrıca bkz. Üreten, 2004: 190 – 191.

¹⁹ Lane, 1989: 5.

²⁰ Kaisereia'da bulunan bronz el için bkz. Lane 1983: No.4. Kappadokia Kralı IV. Ariarathes'in kızı olan Stratonike Hellen – Makedon ve İran soylarının mirasını paylaşıyordu. Kurucu kral II. Ariarathes'ten itibaren Kappadokia'daki Hellenleşme en yoğun zamanlarını yaşamıştır. Hanedan, bölgedeki şehirleri klasik Hellen kent anlayışıyla yeniden düzenlemiştir. Buna en güzel örnek Tanrıça Ma çevresinde örgütlenen bir tapınak kent olan Komana'nın yeniden inşa edilmesi ve isminin Hierapolis olarak değiştirilmesidir. Ma gibi bölgesel kültürler etkinliğini korusa da ideolojik anlamdaki belirsizlik bu krali ailenin İrani soylarını mı yoksa Hellen mirasını mı benimsediği konusunda kesin bir yorum yapmayı olanaksızlaştırmaktadır: Spiedel, 2019: 121 – 125. Stratonike için. Geyer,1931: 321 – 322.

yüzyılda değişmemiştir. Demosthenes'in söylevinde Aiskhines'e karşı yönelttiği Sabazios misterlerine dahil olma suçlamasından, Atina aristokrasisinden kişilerin de kült içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu eser, alaylar eşliğinde ritüeller düzenleyen ve içinde çeşitli görevlilerin bulunduğu bir cemaatin varlığını da göstermektedir:

“Gündüzleri, başları rezene ve ak kavak (yapraklarıyla) süslenmiş cesur (bakkha) alayınızı sokaklarda dolaştırırdınız ve giderken tombul yanaklı yılanları sıkar ya da başınızın üstünde sallardınız, sonra da “Evoi Saboi!” diye bağıryordunuz, bazen de “Hyes Attes! Hyes Attes!” diye ritim tutuyor, tüm yaşlı kadınlar tarafından, alay lideri, temsilcileri, sarmaşık taşıyıcısı, yelpaze taşıyıcısı gibi mağrur unvanlarla selamlanıyordunuz ve sonunda şaraplı kekler, krakerler ve kuş üzümlü çöreklerden oluşan ziyafetler ile ödüllendiriliyordunuz. Böyle ödüllere kim sevinmez ki? Kim kendisini talihin gözdesi saymaz?”²¹

Kırım'da Khersonesos (Sivastopol) kentine yakın bir mevkideki Panskoye'de anıtsal bir yapıda bulunan ve üstünde Sabazios adının yazılı olduğu MÖ 350 – 300 yıllarına tarihli *skyphos*, kültün yayılımının Hellenistik Dönem'in henüz başlarında genişlediğini göstermektedir.²² Roma'da Sabazios tapınımına ise en geç MÖ 2. yüzyılın ortalarında başladığı anlaşılmaktadır. Romalı yazar Valerius Maximus, ahlaki değerleri sarstığı için Iupitter Sabazios kültünün Roma'dan çıkarıldığını yazmıştır.²³

Hellenistik dönemin sonlarında Sabazios tapınaklarının sayısı artmış ve bu tapınaklarda görevli rahip ve çalışanlar yazıtlar üzerinde daha görünür hâle gelmişlerdir. Bu döneme kadar Pergamon dışında varlığı kesin olarak bilinen bir tapınak yoktur fakat MÖ 1. yüzyılda Anadolu'da Tlos (Yaka Köyü, Fethiye), adalarda Rhodos ve Hellas'ta Peiraeus'ta (Pire) bulunan yazıtlar, kültün bu kentlerde örgütlü olduğunu göstermektedir. Dahası Tlos'ta Sabazios, kentin koruyucu tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴ Peiraeus'ta bulunan MÖ 101 – 100 yıllarına ait yazıtta, içerisinde Miletos (Milet, Aydın), Apameia (Dinar, Afyonkarahisar), Laodikeia (Pamukkale, Denizli), Antiokheia (Yalvaç, Isparta) yurttaşları kişilerin de bulunduğu kült kurucuları listesi yer almaktadır.²⁵ Rhodos'ta tespit edilen ve MÖ 1. yüzyılın başlarına ait bir yazıtta Sabazios'un yirmi dördü Atina yurttaşları olan elli bir müridinin isimleri yer almaktadır. Bu cemaat, *Sabaziostai* (Σαβαζιοσται) olarak adlandırılmıştır.²⁶ Aynı dönemde Kykladlar'da, Thera ve Skinós adalarında kültün varlığına dair izler bulunmaktadır.²⁷

²¹ Demosth. De Cor, 264 – 265: μή γὰρ οἶσθε· αὐτὸν φθέγγεσθαι μὲν οὕτω μέγα, ὀλολύζειν δ' οὐκ ὑπέρλαμπρον) , ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις τοὺς καλοὺς θιάσους ἄγων διὰ τῶν ὁδῶν, τοὺς ἐστεφανωμένους τῷ μαράθῳ καὶ τῇ λεύκῃ, τοὺς ὄφεις τοὺς παρείας θλίβων καὶ ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς αἰωρῶν, καὶ βοῶν 'εὐοὶ σαβοί,' καὶ ἐπορχοῦμενος 'ὑῆς ἄπιης ἄπιης ὑῆς,' ἔξαρχος καὶ προηγμένων καὶ κιττοφόρος καὶ λυκοφόρος καὶ τοιαῦθ' ὑπὸ τῶν γραδίων προσαγορευόμενος, μισθὸν λαμβάνων τούτων ἐνθροῖπτα καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα, ἐφ' οἷς τις οὐκ ἂν ὡς ἀληθῶς αὐτὸν εὐδαιμονίσειε καὶ τὴν αὐτοῦ τύχην.

²² Hannestad et al. 2002: 47, 50, 129, 138, 139, 229; lev.no. B98, H2.

²³ Lane, 1985: No. 12. Maximus Valerius'un bu metni aşağıda incelenmiştir.

²⁴ TAM II. 582.

²⁵ Lane, 1985: No.51.

²⁶ Lane, 1985: No.46.

²⁷ Lane, 1985: No. 47.

Roma Dönemi'nde, İmparatorluk coğrafyasının tamamında yazının kullanımının yaygınlaşması ile Sabazios'tan bahseden yazıtların sayısı da önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde en fazla yazıt, özellikle Trakya, Moesia, Bithynia ve Lydia'da tespit edilmiştir. Buluntular, Trakya'da özellikle günümüzdeki Sofya, Dragoman ve Eski Zağra (Stara Zagora) çevresinde yoğunlaşmaktadır.²⁸ Augusta Triana'da (Eski Zağra) bulunan ve MS 202 yılına tarihlenen bir yazıtta, civardaki bir Zeus Sabazios tapınağının onarım gördüğü ifade edilmiştir.²⁹ Alexander Polyhistor ve Macrobius, Serdika yakınlarındaki Zilmissos tepesinde, dairesel ve üstü açık bir Sabazios tapınağının varlığından söz etmektedirler.³⁰ Ayrıca Bulgaristan'ın Kyustendil (Köstendil) kentinde, Porominovo Köyü'nde, MS 2. ve 3. yüzyıllara bir tapınak, mimari ve epigrafik buluntularla birlikte tespit edilmiştir.³¹ Moesia'da ise Nicopolis ad Istrum'da (Tırnova-Nikyup) Sabazios için adaklar bulunmuştur.³² Bunlar dışında Iberia ve Dacia'da kültün MS 2. yüzyıldaki varlığını gösteren bir grup yazıt bulunmaktadır.³³ Ayrıca Delos'ta Atinalılardan oluşan bir mürit grubu ve bir sunağın olduğu bilinmektedir.³⁴

Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Lydia'da, özellikle Kula ve çevresinde Sabazios kültünün canlı olduğu, burada tespit edilen yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bunlardan en dikkat çekicisi ise Koloe'de (Kula) Sabazios kültünün kuruluşunu gösteren MS 101 tarihli anıttır.³⁵ Anıtın panelinin üst yarısında yer alan kabartmada Sabazios at arabasında otururken sunağın önündeki müritleri de onu karşılar şekilde betimlenmiştir. (Resim 3) Yazıt kentin *stephanephoros* Glykanos tarafından dikilmiş ve kült böylece resmiyet kazanmıştır. Burada kültün kurucu müritlerinin de isimleri yer almaktadır. Lydia'daki Sabazios kültü en az iki yüzyıl daha varlığını sürdürmüştür. Bölgenin dinsel yaşantısının önemli bir parçası olan kefaret yazıtları, MS 2. ve 3. yüzyıllarda kültün etkin olduğunu göstermektedir. Bunlardan Koloe'de bulunan ve MS 235 – 236 yıllarına tarihlenen birinde Sabazios ve Meter Hipta'ya adanmış bir kutsal koruluğun olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

Bithynia'da yer alan Nikomedeia'da (Gebze, İzmit) bulunan bir grup adakta, Sabazios'un özellikle kırsalda tapınım gördüğü, adakta bulunanların köylerinin esenliği için tanrıya dua ettiği görülmektedir. MS 99 yılına ait bir yazıtta tanrının *Petrozetos* isimli bir kabile tarafından benimsendiği anlaşılmaktadır.³⁷ MS 122 – 123 yıllarına tarihlenen başka bir yazıtta ise

²⁸ Lane, 1985: No.1- 11; IGBulg IV. No.2023, 2076.

²⁹ SEG I, No.302.

³⁰ Alexander Polyhistor, FGrHist 273 F 103; Macr. Sat. I.18.11. Bu bölgede yapılan arkeolojik ve epigrafik araştırmalar, bölgede bir Dionysos Liber tapınağının var olduğunu da göstermektedir. Dionysos Liber, güneş ile özdeşleştirilen bir tanrıdır. Bununla birlikte, bu kutsal alanın Mithra, Sabazios ve Kybele için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sabazios'un bir güneş tanrı olduğu yanlış yorumları, bu senkretik tapınak yapısına dayanmaktadır. Tuna Nehri'nin güneyinde yer alan Novae kalesindeki Liber kültü için Tomas 2015.

³¹ Nenova et al., 2008: 116.

³² Lane 1985: No. 13 – 19.

³³ Picard, 1961: 129 – 131.

³⁴ Lane, 1989: 46 – 47.

³⁵ TAM V.1. No.193; Lane 1985: No.41

³⁶ TAM, V.1.No.592.

³⁷ Lane 1985: No.22.

Sabazios'a Syllantenos Köyü için adak sunulmuştur.³⁸ MS 206 yılına ait bir adakta ise Sabazios, "Pagisaranos" yerel epiteti ile anılmıştır.³⁹ Anadolu'nun geri kalanında Sabazios tapınımına dair bulgular seyrek. Bazı araştırmacılarının tanrının kökenini dayandığı Phrygia'da, Augustapolis'te (Çavdarlı, Afyon) tespit edilen bir eser dışında başka bir buluntu yoktur.⁴⁰ Mysia'da Blaudos (Manisa, Balat) kentinden⁴¹ bir, Ephesos'tan⁴² bir, Maionia (Menye, Manisa) bölgesinden iki⁴³, Pisidia bölgesinden ise biri Kibyra'da (Göhlhisar, Burdur) MS 2. yüzyıla⁴⁴, diğeri ise Ormeleis'te (Tefenni, Burdur) MS 207-208 tarihlerine ait iki adak tespit edilmiştir.⁴⁵

MS 2. ve 3. yüzyıllarda Roma'da ve Güney İtalya'da kültün canlı olduğu görülmektedir ki bu bölgede kült uygulamalarının bir parçası olan bronz Sabazios elleri de yoğun şekilde tespit edilmiştir. Roma kentinde kültün MÖ 2. yüzyılda kurulduğundan yukarıda bahsedilmiştir. Buna karşılık, MS 2. yüzyıla kadar kentte Sabazios'a dair epigrafik veri tespit edilmemiştir. Roma'da Capitolium Tepesi'nin yamaçlarında, *Forum Holitorium*'da yer alan MS 2. yüzyıla ait tapınak yapısında Sabazios'a adanmış iki mermer tablet, yapının bu tanrı için ayrılmış bir kutsal alan olabileceğini göstermektedir.⁴⁶

Roma dışında Casinum (Cassino)⁴⁷, Ostia⁴⁸, Capranica Prenestina (Praeneste)⁴⁹, Fiano Romana (Capena)⁵⁰, Luna (Luni)⁵¹, Sorrina (Viterbo)⁵² ve Suessula (Castellone) İtalya'da Sabazios'a dair yazıtların bulunduğu yerlerdir. Suessula'da bulunan yazıtta, Sabazios rahipleri, külte bazı ayrıcalıklar verdiği ve maddi yardımda bulunduğu anlaşılan Lucius Pompeius Felicissimus'u cömertliğinden dolayı onurlandırmışlardır.⁵³ Bu durum, Sabazios'un Suessula'da bir tapınağının olduğunu düşündürmektedir.

Roma Dönemi'nde tapınak sayısı artarken kültün kurumsal yapısı ve cemaatin demografisi de görünür hâle gelmiştir. Müritlerin sınıfsal çeşitliliğine dair veri azdır fakat Sabazios'un askerler arasında popüler olduğu dikkat çekmektedir. Buna karşılık, tanrının askerlik ya da savaş ile ilişkisine dair doğrudan bilgi yoktur. Dolayısıyla askerlerin, mesleklerinden dolayı tanrıya inandıkları söylenemez. Buna karşılık özellikle Trakya'da ve Trakyalı askerlerin yoğun olarak görev yaptığı çevre bölgelerde askerlerin sunduğu

³⁸ Lane 1985: No.24.

³⁹ SEG XXVII. No.79; IvKalchedon, no.103

⁴⁰ Lane 1985: No.77.

⁴¹ Lane 1985: No.25.

⁴² IvEphesos IV, No.1242.

⁴³ TAM V.1.No.538 – 539.

⁴⁴ Ramsay 1895: 272, No.97.

⁴⁵ Ramsay 1895: No.127.

⁴⁶ Lane 1985: No. 59 – 60. Roma'da tespit edilen diğer yazıtlar için: Lane 1985: No.57 – 59, 61 – 65.

⁴⁷ Lane 1985: No.68.

⁴⁸ Floriani Squarciapino 1962: 65 – 67.

⁴⁹ CIL XIV, No.2894.

⁵⁰ Lane 1985: No.70.

⁵¹ CIL XI, No.1323.

⁵² CIL VI, No. 37187.

⁵³ Tran Tam Tinh 1972: 121, No.C28.

adaklarla karşılaşmaktadır.⁵⁴ Bu askerler arasında yüksek rütbeliler de bulunmaktadır. Trakya'da tespit edilen iki yazıttan biri emekli *praetor* muhafızı, diğeri ise II. *Parthica Legion*'ü üyesidir.⁵⁵ Roma'da tespit edilen 4 Ağustos 241 tarihli bir adak ise *decurion* Iulius Faustus tarafından Aşağı Moesia (Moesia Inferior) eyaletindeki Dardanorum alayının (turma) birinci kanadından silah arkadaşlarına verdiği bir söz doğrultusunda adamıştır.⁵⁶ Dalmaçya'da Salonae'da bulunan ve ikinci adı Trak kökenli olduğunu gösteren ve *I. Italicae Legion*'unda görev yapmış Aurelius Mucianus isimli bir asker için yaptırılan mezar taşında, taşı yaptıranın adı "Aurelius Sabasianus"tur ki ikinci adının Sabazios'tan türediğine şüphe yoktur.⁵⁷ Bunun dışında Vilerbo'da ve Mainz'de tespit edilen iki yazıt da askerler tarafından adanmıştır.⁵⁸ Ayrıca Dangstetten, Avenches ve Köln'de bulunan Roma askeri kamplarında bronz Sabazios elleri tespit edilmiştir.⁵⁹

Sabazios kültürünün rahipleri ve tapınak işleriyle ilgilenen diğeri görevliler yazıtlarda tespit edilmektedir.⁶⁰ Bazı durumlarda aynı kişinin Sabazios'tan başka bir tanrı veya tanrıçanın da rahibi olduğu görülmektedir. Örneğin Ormeis'te (Tefenni) bulunan bir yazıtta Sabazios rahibi aynı zamanda Hermes ve Dionysos rahibidir.⁶¹ Bu rahipler Hellen dilinde *hieros* (ἱερός) / *hiereis* (ἱερείς) olarak adlandırılırken, Latince *sacerdos* ve *antistes* kelimeleri kullanılmıştır. Latince kelimelerin kesin karşılıkları belirsiz olsa da kült içinde hiyerarşik bir yapılanma olduğunu göstermektedir.⁶²

Rahipler dışında kültürün diğeri görevlilerinin unvanlarında bir standart yoktur. Rhodos'taki kültürde "epimenioi" (ἐπιμήνιοι) adı verilen yetkililerin ve ayrıca "gözetmen" anlamına gelen "epistiate" (ἐπιστάται) isimli görevlilerin

⁵⁴ Moesia'daki Trakyalı askerler için: Matei-Popescu 2010: 100 – 238.

⁵⁵ Lane, 1985: No.4, 5.

⁵⁶ CIL VI. No. 31154 (krş. ILS, No. 2189): Fl. Bassus Dec. | Fl. Valens Dupl. | Aelius Bonus Dupl. | Aurel. Vitalis Duc. | Iulius Longinus Tab. | Aelius Severus Sig. | Aurelius Victor Tur. | Iulius Valentinus | Aurel. Pistus | Aurel. Sudius | Aurel. Mestrius | Aurel. Mucianus | Aurel. Diogenes | I. O. M. | Deo Sabadio sacrum | Iulius Faustus Dec. N. | Eqq. Sing. D. N. ex votum | posuit et conolarium | nomina inseruit | ex ala prima Darda. Prov. Moesiae Inf. | dedicata | III non. Aug. Domino N. Gordiano Aug. | II et Pompeiano Coss. [tr] Flavius Bassus Decurion, Flavius Valens Duplicarius, Aelius Bonus Duplicarius, Aurelius Vitalis Ducenarius, Iulius Longinus Tabularius, Aelius Severus Signifier, Aurelius Victor Turmarius, Iulius Valentinus, Aurelius Pistus, Aurelius Sudius, Aurelius Mestrius, Aurelius Mucianus, Aurelius Diogenes, Tanrı Zeus Optimus Maximus Sabazios için (adadı). Efendimizin imparatorluk atlı muhafızlarının *decurion*'u, adağını yerine getirdi ve Aşağı Moesia Eyaleti'nin Dardanorum (alayının) birinci kanadından silah arkadaşlarının isimlerini yazdı. Efendimiz Gordianus Augustus'un imparatorluğunun ikinci ve Pompeianus'un consullüğü döneminde (4 Ağustos 241) adandı.

⁵⁷ CIL III. No.2009. Mucianus bkz. Dana 2020: 64 – 66; Sabazianus için bkz. Dana 2010: 390-397.

⁵⁸ Lane, 1985: No.71, 75.

⁵⁹ Dangstetten için: Lane, 1983: No. 49; Avenches için No. 47-48; Köln için No.50.

⁶⁰ Lane, 1985: No.1, 3, 11, 30, 48, 44, 55, 41, 27, 44a.

⁶¹ Lane, 1985: No.43; Johnson, 1984: 1584 – 1585.

⁶² Eugene Lane, bunların kültürün o bölgedeki kurucu rahiplerine verildiğini öne sürmüştür. Bir diğeri önerisi de bu karakterlerin "kayıp" Sabazios mitinin bir parçası olabileceği yönündedir. Lane, 1989: 43.

varlığı bilinmektedir.⁶³ Liguria'da (Ligurya) bulunmuş bir bronz el üstünde "emekli epimenios" unvanı yer almaktadır.⁶⁴ Bu da söz konusu görevin ömür boyu olmadığını göstermektedir. Bunun dışında Trakya'da tespit edilen bir yazıtta dört *epimeletai*'dan, yani bekçilerden bahsedilmektedir.⁶⁵ "Mystai (μύσται) yani "müritler" olarak adlandırılan bir grubun adadığı Rhodos'ta bulunan başka bir yazıtta, *aragmatiutai* (aracı), *mistotai* (kiracılar) unvanları bulunmaktadır.⁶⁶ Eugene Lane, bunların külte tabii bir gruptan ziyade, kültün bulunduğu mülkün çalışanları olabileceğini yazmıştır.⁶⁷

Diğer pek çok kült gibi Sabazios kültüne ait belgeler MS 4. yüzyılda sona ermiştir. Belgeler bu konuda doğrudan bir şey söylemese de zamanın ruhuna uygun olarak kent yaşamındaki gerileme, yazının kullanımındaki azalma ve elbette Hristiyanlığın gitgide baskın hâle gelmesiyle Sabazios da Akdeniz dünyasındaki diğer pek çok tanrı ve tanrıçayla aynı akıbeta uğramış ve tarih sahnesinden çekilmiştir.

İkonografisi ve Sembolleri

Steller üstündeki kabartmalar, bronz levhalar, figürinler, adak amacıyla ya da ayinlerde eşya olarak kullanılmış bronz eller ile az sayıdaki seramik buluntu, Sabazios ikonografisi ve sembollerine ilişkin kaynaklardır. Özellikle eller, tanrıya özgü bir kült eşyası olduğundan bu anlamda ayırt edicidir. Şimdiye kadar 80 adet bronz el tespit edilmiştir. Bunlar MS 1. – 3. yüzyıllar arasına aittir.⁶⁸ Bronz eller genellikle baş, işaret ve orta parmak açık, yüzük ve serçe parmağı kapalı bir jest (*benedictio latina*) şeklindedir.⁶⁹ Çoğunluğu doğal el boyutlarında ya da bundan biraz daha küçüktür. Alt kısımlarında sap yuvası bulunmaktadır. Bilekten itibaren elin çeşitli yerlerinde tanrının sembolleri yer almaktadır. Ayrıca açık olan parmakların üstünde bazen yıldırım demetine tünemiş kartal, tanrı Hermes'in büstü, Sabazios'un kendisi ya da bir kozalak eklenmiştir. Bu eklemelerden de şimdiye kadar on yedi örnek tespit edilmiştir. Sabazios ellerinden en erkeni MÖ 15 – 9 yılları arasına tarihlenen ve Yukarı Rhein'de, Roma'nın Dangstetten askeri kampında bulunan örnektir.⁷⁰ (Resim 1 ve 2)

⁶³ Lane, 1985: No.46.

⁶⁴ Lane, 1983: No. 28.

⁶⁵ Lane, 1985: No. 12. Lane, burada kült görevlilerinden mi yoksa mirasçılardan mı bahsedildiğinin belirsiz olduğunu ifade etmektedir.: Lane, 1989: 44.

⁶⁶ Lane, 1985: No.43.

⁶⁷ Lane, 1989: 44.

⁶⁸ Blinkenberg, 1904: 67 – 90; Lane, 1983; Berndt, 2018.

⁶⁹ *Benedictio latina*, antik dönemde sıkça kullanılan ve konuşmaya eşlik eden bir jesttir. Özellikle Ortaçağ Hristiyan ikonografisinde tanrının gücü ve kurtarıcılığını göstermek için kullanılmıştır. Temelleri ise Hellen – Roma günlük yaşantısına dayanmaktadır. Klasik Hellen – Roma toplumlarında, konuşmaya eşlik eden çeşitli jestler kullanılmış ve bu jestler, retorik eğitiminin bir parçası olarak öğretilmiştir. Roma dönemine ait mezar taşları, lahitler ve onurlandırmalar üzerindeki tasvirlerde, belirli mevkiye sahip kişilerin tasvirinde kullanılmıştır: L'Orange, 1953: 171 – 183.

⁷⁰ Fingerlin, 1972: Levha 14, No.3. Bronz eller yalnızca Sabazios kültüründe kullanılmıyordu; Iupiter Dolichenus ve Iupiter Heliopolitanus kültürlerinde de benzer eşyalar bulunmaktadır. Iupiter Dolichenus, bugünkü Gaziantep'te bulunan Doliche kentine dayanmaktadır ve Romalı askerler arasında popülerdir. Fakat bu ellerin duruşu, Sabazios ellerindeki jeste

Sabazios ellerinin işlevi ve anlamı hakkında çeşitli öneriler bulunmaktadır. Blinkenberg, bu ellerin tanrının bağışlayıcı, kurtarıcı ve yönlendirici gücünü simgelediğini öne sürmüştür.⁷¹ Bir diğer öneri ise onların ritüellerde, kutsal sözleri söylerken bir jest olarak kullanılmış olabileceği yönündedir.⁷² Buna göre, Tanrı'nın eli, onun kurtarıcı gücünü cisimleştirir. Bu hareket kendi başına bir kutsama değildir, belki de kutsal bir formülün ya da bir ilahinin okunması sırasında kullanılan bir jest olarak düşünülmüştür.⁷³

Sabazios, eserlerde çoğunlukla ayakta, bazı örneklerde ise bir atın ya da at arabasının üstünde betimlenmiştir.⁷⁴ *Himation*, *khiton*, ya da *khlamys* giymiş; çoğu zaman Phryg kasketi, nadiren de *diadem* takmıştır.⁷⁵ Genellikle sakallıdır. Eli *benedictio latina* jestiyle yükselmiş, diğer eliyle bir kozalak, mızrak ya da buna benzer bir eşya tutmuş hâldedir. Pek çok örnekte bir ayağı koçbaşının üstündedir.⁷⁶ (Resim 3 ve Resim 4) Ağaç, yılan, kartal, kertenkele, kaplumbağa ve kurbağa, en yaygın görünen sembollerdir. Bunlar dışında anne – çocuk, sunu sofrası, çift sesli flüt, *kimbal*, krater ve muhtelif kaplar, adak eli, *kaduse* (*kerykeion*), *thyrsos*, hilal, güneş, çeşitli tanrı ve tanrıçalar da Sabazios sembolizminde sık yer almaktadır.⁷⁷ Bunlardan bir kısmı imge olarak, bir kısmı da fiziksel anlamda Sabazios için yapılan ayinlerin birer parçasını teşkil etmiştir. (Resim 1, Resim 2 ve Resim 4)

Ağaca dolanmış yılan, Sabazios'a adanan eserlerin çoğunda bulunan ayırt edici bir semboldür. Bu, kimi zaman tanrının tuttuğu bir dala, kimi zaman ise bir ağacın gövdesine dolanmış şekilde gösterilmiştir. Bazı örneklerde yılan figürü yerine ejderhaya benzeyen bir sürüngen şeklinde karşılaşılmaktadır. (Resim 1). Orpheuşçu ilahilerde, Zeus'un Persephone'ye yılan kılığında tecavüz etmesi ve yine Aleksandriyalı Clemens'in (MS 150 – 215) "Protrepticus" adlı eserinde kültün ayinleri sırasında yeni erginlenen müritlerin göğüslerine bir yılan sembolünün çizildiğinden bahsetmesi, tanrı ile

benzememektedir. Parmakların hepsi düz bir şekilde açıktır. Bunlardan şu ana kadar 17 örnek tespit edilmiştir ve yalnızca birkaçının üstünde semboller bulunmaktadır. Hörig, 1984: 2171- 2172. Bunun yanında, Levant'ta da Iupiter Heliopolitanus'a ve Theos Hysistos'a adanmış eller bulunmaktadır. Bunların tamamında parmaklar açıktır. Dolayısıyla bronz ellerdeki *benedictio latina* jesti Sabazios'a özgüdür: Berndt, 2018: 154. Jestin kökeni konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı bunun Levant'tan geldiğini öne sürmektedir. Bu araştırmacılara göre gelenek, Hellenistik dönemde Anadolu'ya gelen Yahudiler aracılığıyla Batıya taşınmıştır: Cumont, 1906: 70; Oesterley, 1935: 140; Macrea, 1959: 329; Lozovan, 1964: 184- 190; L'Orange, 1953: 157. Bir diğer görüş ise bu jestin Anadolu ve Hellen dünyasında halihazırda var olduğunu öne sürmektedir: Berndt, 2018: 165.

⁷¹ Blinkenberg 1904: 101-105.

⁷² Berndt, 2018: 152 – 154.

⁷³ L'Orange, elin kendisinin sembollerle hazırlanmış büyülü bir formül olabileceğini yazmıştır. Tılsım, tanrısal sözün kendisidir. Sabazios eli bir jest değil, ifadedir: L'Orange, 1953: 185 – 188.

⁷⁴ Ayakta: Lane, 1985: No.78, 79a, 80, 81, 85, 87, D3; Blinkenberg, 1904: 90, lev.II. Tahtta oturan Sabazios için bkz. Roma'da tespit edilen bir bronz levha: Lane, 1985: No.79a. At sırtında duran Sabazios için Lydia'dan bir örnek: Lane, 1984 = Picard 1961: 166; Argos'tan bir başka örnek: Lane, 1985: No.79.

⁷⁵ Diadem için Lydia'dan bir örnek: Lane, 1985: No.45 ve Picard, 1961: 166, No.14;

⁷⁶ Lane, 1983: Lane, 1985: No.1, 3, 25, 75.

⁷⁷ Lane, 1980: 14.

yılan sembolizminin ilişkisini pekiştirmektedir.⁷⁸ Erich Küster, yılanın doğurganlıkla bağlantılı olduğunu ve bu hayvanın (ya da onun bir heykelinin) kültün ritüellerindeki işlevinin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür.⁷⁹ Susanne Berndt, yılanın Sabazios ritüellerindeki konumuna dikkat çekerek, onun yeraltı ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir.⁸⁰ Isabelle Tassignon ise yılanı mitolojik bir varlık olarak yorumlamış ve Sabazios ikonografisiyle Hititlerin *Illuyanka* miti arasında bağlantı kurmuştur.⁸¹

Kertenkele, kurbağa ve kaplumbağa sembollerine dair yorumlar ise bunların daha çok apotropaik amaçlı olabileceği ya da yeniden doğuşu simgelediği yönündedir. Eugene Lane, kertenkelenin kendini yenileyebilme özelliği, aynı şekilde kurbağaların da yumurtadan iribaş olarak çıkması ve yetişkinliğe geçişte yaşadığı fiziksel dönüşüm yeniden doğuş olgusu ile ilişkilendirmiştir.⁸² Tassignon ise yılan bahsindeki önerisi ile aynı bağlamda, bu hayvanların *Illuyanka*'nın kardeşleri ya da dostları olduğunu ve dolayısıyla bunların mitsel anlatının bir parçası olduğunu ifade etmiştir.⁸³ Sabazios ikonografisinde sıkça görülen bir diğer hayvan olan koç da çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Koçun ölümü sembolize ettiği ya da Sabazios'un bizzat koç-tanrı olması bunlar arasındadır. Bir diğer öneri ise koçun tanrı için kurban olarak

⁷⁸ Clem.Al. Protr., 2.14.10-12: “Σαβαζίων γοῦν μυστηρίων σύμβολον τοῖς μισουμένοις ὁ διὰ κόλπου θεός: ὄρακων δέ ἐστιν οὗτος, διελκόμενος τοῦ κόλπου τῶν τελουμένων, ἔλεγχος ἀκρασίας Διός.”. [tr] Ne olursa olsun, Sabazios misterlerinde erginlenenlere verilen işaret “göğsün üzerindeki tanrı”dır; bu, adanmışların göğsü üzerine çizilen bir yilandır ve Zeus'un ahlaksızlığının bir kanıtıdır.”. Zeus ve Persephone miti için bkz. Orph.H. 30.

⁷⁹ Küster, 1913: 147 – 149.

⁸⁰ Berndt, 2018: 162.

⁸¹ Tassignon, 1998: 197 – 208. Hititlerin *Illuyanka* mitinin iki versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde yılan, yerdeki deliğinden çıkar ve Fırtına Tanrısı'yla savaşı. Fırtına Tanrısı savaşı kaybeder ve tüm tanrıları bir ziyafete çağırır. Bunun üzerine, bozkırın vahşi yaşamının tanrıçası İnara bir ziyafet hazırlar. Tanrıça Zigaratta kentine gider ve Hupasiya isimli bir ölümlüyü bulur. İnara ölümlüye ziyafetten ve yilandan söz eder. Hupasiya ise ancak İnara onunla birlikte olursa yardım edeceğini söyler. Ardından İnara giyinip süslenir ve yılanı deliğinden ziyafete katılması için çağırır. Yılan ve çocukları ziyafete katılır, yiyip içip sarhoş olurlar. Hupasiya yılan ve ailesini bağlar. Bunu fırsat bilen Fırtına Tanrısı yılanı öldürür. Ardından İnara, Hattusa'nın kuzeyindeki Tarukka kasabasında, bir kayanın üstüne ev inşa eder, Hupasiya'yı da buraya yerleştirir. Karısını ve çocuklarını görüp ondan vazgeçebileceği düşüncesiyle adamın dışarı bakmasını yasaklar. Yirmi gün geçtikten sonra Hupasiya dayanamayıp dışarı bakar ve karısıyla çocuklarını görür. İnara döndüğünde ailesine gitmesine izin vermesi için ona yalvarır. Mitin bundan sonrası eksiktir. Hupasiya'nın ölüp ölmediği belirsizdir. Sonrasında İnara, tapınağının yapıldığı Kiskilussa kentine gider. Bu noktada Hupasiya'nın kral olup olmadığı ise belirsizdir. Mitin diğer versiyonunda tanrı, tanrıça, şahıs ya da yer isimleri yer almaz. Karakterler genel ifadelerle tanımlanır. Fırtına Tanrısı ve yılan arasında, denizde iki savaş gerçekleşir. Yılan, tanrının kalbini ve gözlerini alır. Kaybettiği savaşın ardından Fırtına Tanrısı, fakir bir adamın kızını eşi olarak alır ve bir çocukları olur. Oğlan büyüdüğünde, sürüngenin kızı ile evlenir. Fırtına tanrısı oğluna sürekli olarak “eşinin evine gittiğinde, ondan başlık parası olarak babasının gözlerini ve kalbini istemesini tembihler. Adam denileni yapar ve babasının kalbiyle gözünü ona geri verir. Fırtına Tanrısı savaşmak için yeniden denize gider. Bu noktada Fırtına Tanrısı'nın oğlu “beni de onlarla al, bana acıma” diyerek yılan ve ailesinin yanında durur. Tanrı, sürüngenini ve kendi oğlunu öldürür. Beckman, 1982: 11 – 25. Bu mitlerin bir bahar bayramı olan Purulli Bayramı'nda okunduğu bilinmektedir: Hoffner, 1990: 10 – 14;

⁸² Lane, 1989: 24 – 25.

⁸³ Tassignon, 1998: 198 – 203.

sunulan hayvanlardan biri olduğu ve tanrının ölüm üzerindeki zaferini simgelediği yönündedir.⁸⁴

Ağaç, Sabazios sembolizminde bazen tek başına, bazen de yılanla birlikte gösterilen önemli bir motiftir.⁸⁵ Özellikle çam ağacının ve kozalağın kült içinde kutsal olduğu görülmektedir. Koloe'de (Kula, Manisa) Zeus Sabazios (Σεβάζιος) ve Artemis Anaeitis'e (Ανάειτις) adanmış bir koruluğun varlığı bilinmektedir.⁸⁶ Aynı bölgede tespit edilen başka bir yazıtta Aurelios Stratoneikos isimli birinin, tanrının kutsal çam ağacını kestiği için cezalandırıldığı yazmaktadır.⁸⁷ Ampurias'ta (Empuries) tespit edilen bir bronz levhada, yılanın dolandığı çam ağacının hemen arkasında ağacı kesmeye davranır şekilde duran çift baltalı bir figür, kutsal ağacın dokunulmazlığını gösterme konusunda bu örneklerle örtüşmektedir. Bu noktada Kybele – Attis ve Dionysos misterlerinin etkisi hissedilmektedir. Özellikle Kybele – Attis kültüründe çam ağacı ve kozalak kutsal sayılmaktadır.⁸⁸ Kozalak, Eskiçağ sembolizminde yeraltı dünyasını ve bereketi de temsil etmiştir. Bazı araştırmacılar, kültürün misterler ile olan bağlantısını da göz önünde bulundurarak, yorumlarında kozalağın bu anlamını ön plana çıkarmıştır.⁸⁹

Çocuğunu besleyen / emziren kadın, bronz eller üzerinde dikkat çeken bir başka motiftir. Bazen kertenkele, bazen de kuşlar onlara eşlik etmektedir. Genellikle çeyrek daire içindedir. Tarihçi Diodoros (MÖ 1. yüzyıl), eserinde bazı kişilere göre Sabazios'un Zeus ile Persephone'nin çocuğu Dionysos'un bir diğer adı olduğunu ifade etmiştir:

“Fakat bazı mit yazarları, biraz önce bahsettiğimizden çok daha önce var olan bir Dionysos olduğunu anlatıyorlar. Onlara göre, Zeus ile Persephone'nin, bazıları tarafından Sabazios olarak adlandırılan bir oğlu olmuş ve onun doğumu için yapılan kutlamalar, kurbanlar ve onurlandırmalar, (ritüellerdeki) cinsel ilişkiden kaynaklanan kötü durumlardan dolayı geceleri ve gizlice kutlanmıştır. Ayrıca, bilgelikte üstün olduğunu ve öküzlerin koşulmasını, onların yardımıyla toprağa tohum ekmeyi gerçekleştiren ilk kişi olduğunu söylemektedirler. Bu nedenle onu bir boynuz takmış olarak da temsil ederler.”⁹⁰

⁸⁴ Lane, 1989: 25; Tassignon 1998: 194. Üstünde koç sembolünün bulunduğu bazı Sabazios elleri: Lane, 1985: No.1, 3, 25, 75.

⁸⁵ Ağacın tek başına görüldüğü eller: Lane, 1985: No.31, 62, 67, 92.

⁸⁶ Lane 1985: No.33; Lane, 1989: 28.

⁸⁷ Buresch, 1898: 111; Lane, 1985: No.33, Fig.33.

⁸⁸ Picard, 1961: 158; Lane, 1985: No.85a. Üstünde kozalak görülen eller için bkz. Lane, 1983: No. 1,4, 7, 15, 17, 26, 29, 30, 32, 38, 51, 57, 62, 67, 70, 82, 93.

⁸⁹ Hitit büyülerinde kozalak, bir analogi olarak kullanılıyordu: Ünal, 1988: 84. Thesmophoria festivalinde de Demeter ve Kore için yeraltı odalarında domuz yavruları ile kozalaklar bulunuyordu. Berndt, 2018: 162; Burkert, 2011: 42.

⁹⁰ Diod. 4.4.1: μυθολογοῦσι δὲ τινες καὶ ἕτερον Διόνυσον γεγονέναι πολὺ τοῖς χρόνοις προτεροῦντα τούτου. φασὶ γὰρ ἕκ Διὸς καὶ Φερσεφώνης Διόνυσον γενέσθαι τὸν ὑπὸ τινῶν Σαβάζιον ὀνομαζόμενον, οὗ τὴν τε γένεσιν καὶ τὰς θυσίας καὶ τιμὰς νυκτερινὰς καὶ κρυφίους παρεισάγουσι διὰ τὴν αἰσχύνην τὴν ἐκ τῆς συνουσίας ἐπακολουθοῦσαν. λέγουσι δ' αὐτὸν ἀγχινοῖα διενεγκεῖν, καὶ πρῶτον ἐπιχειρῆσαι βοῦς ζευγνύειν καὶ διὰ τούτων τὸν σπόρον τῶν καρπῶν ἐπιτελεῖν: ἀφ' οὗ δὴ καὶ κερᾶτιαν αὐτὸν παρεισάγουσι.

Eugene Lane, buradan yola çıkarak anne-çocuk simgesinin Sabazios'un mitolojik doğumuna bir gönderme, buradaki anne ile çocuğun ise Persephone ve bebek Sabazios olabileceğini ifade etmiştir.⁹¹ Bir çeşitlemede, aynı Orpheusçu ilahilerde Hipta'nın Dionysos'u büyüttüğü gibi Persephone de yeraltında Adonis ile ilgilenmiş, onu büyütüştür.⁹² Benzer bir şekilde, Aristophanes'in *Lysistrata* oyununda, Adonis ile Sabazios kültü arasında fark olmadığını gösteren ifadeler vardır.⁹³

Diğer Tanrılarla Olan İlişkisi ve Özellikleri

Klasik yazarlar Sabazios'u Dionysos ile ilişkilendirirken, epigrafik belgelerin büyük kısmında tanrının adı "Zeus Sabazios" olarak geçmektedir. Demosthenes'in yukarıda değindiğimiz söylevinde, Sabazios için gerçekleşen ritüeldeki unsurlar, Dionysos alaylarındaki *bakhalar* ile benzerlik göstermektedir. Bu metinde aynı zamanda Sabazios'un Attis ile olan ilişkisi de görülmektedir.⁹⁴ Hellen yazar Alexander Polyhistor (MÖ 100 – 36), Sabazios'un Dionysos olduğunu ve güneş ile temsil edildiğini yazmıştır.⁹⁵ Cicero, Roma'daki *Sabazia* isimli bir bayramın Dionysos için kutlandığını söylemiştir.⁹⁶ Strabon da Demosthenes'in söylevine dayanarak *saboi ile* Sabazios arasındaki bağlantıyı ifade etmiştir.⁹⁷

MS 2. ve 3. yüzyıllarda bestelenen Orpheusçu İlahiler'de (Ορφικοί ύμνοι) Sabazios, "Phrygia'nın efendisi", "Kronos'un oğlu" ve "Dionysos'un babası" olarak geçmektedir. Aynı kaynakta Hipta, "Phrygialı Ana Tanrıça" olarak anılmaktadır.⁹⁸ Sabazios, bu mitsel çeşitlemede Zeus ile özdeşleşmiştir.⁹⁹ Hipta ile Zeus arasındaki bu ilişki, Maionia'da tespit edilen bir adak stelinde de görülmektedir ancak bu oldukça tekil bir örnektir. Bu stelde inananlar, Sabazios ve Hipta'ya aynı anda şükran sunmuşlar ve ikisini yan yana

⁹¹ Lane 1989: 26.

⁹² Orph.H.49. Klasik mitolojide Dionysos'un doğumunda Zeus'a yardım eden bir ebe tanrıça olarak karşılaşılan Hipta, Anadolu'da, özellikle Lydia'da ana tanrıçalardan biri olarak görülmüştür. Aşağıda görüleceği üzere Maionia'da Hipta için adanan adaklar bulunmaktadır. Bununla birlikte, Orpheusçulukta daha yüksek bir konumda hem Sabazios ile hem de Zeus ile ilişkisiyle ön plandadır. Persephone ve Adonis için bkz. Apollod.1.184 – 185.

⁹³ Aristoph. Lys. 386 – 397.

⁹⁴ Bkz. Dipnot 21.

⁹⁵ FGrHist 273 F 103.

⁹⁶ Cic. nat. 3.58.

⁹⁷ Strab. 10.3.18.

⁹⁸ Orph. H. 47: "Κλῦθι, πάτερ, Κρόνου υιέ Σαβάζιε, κῦδιμε δαίμων, | ὅς Βάκχον Διόνυσον ἐρίβρομον, εἰραφιώτην | μηρῷ ἐγκατέραψας, ὅπως τετελεσμένος ἔλθοι | Τιμόλον ἐς ἠγάθειον, παρὰ θ' Ἴππιαν καλλιπάρηον. | ἀλλά, μάκαρ, Φρυγίης μεδέων, βασιλεύτατε πάντων. | εὐμενέων ἐπαρωγὸς ἐπέλθοις μυστιπόλοισιν." Orpheusçu ilahilerin tutarlılığı ve kaynak değeri hakkındaki bir tartışma için bkz. dilbilimsel bir tartışma için bkz. West, 1968. [tr] "Duy beni Yüce Baba, ünlü daimon | Kronos'un oğlu, ve | Sabazios olarak tanınan | Asma dalını taşıyan Dionysos'u, | kurucu tanrıyı, kutsal uyuluğu içine saklayan | Böylece olgunlaştığında Tanrı Dionysos, | gizli ikametgâhının bağlarını kırabilir | ve onun zevk kaynağı olan | güzel ve ışıldayan Hipta'nın dehlizlerinin bulunduğu | kutsal Tmolos'a gelebilirdi. | Gel, kutsanmış Phrygia Tanrısı, herkesin kralı, | seni çağıran bu mistiklere yardım et!"

⁹⁹ Bkz. dn.43. Zeus ve Persephone miti için: Orph. H. 31.

betimlemişlerdir.¹⁰⁰ Yine de hem ikonografide hem de adaklar üzerinde ana tanrıçalar ile Sabazios arasında açık bir yakınlık bulunmaktadır.¹⁰¹

Sardeis'te bulunan Zeus Sabazios rahibinin II. Eumenes'i onurlandırması, Sabazios'un "Zeus Sabazios" şeklinde anıldığı en erken epigrafik belgedir. Buna karşılık Shermann Johnson, yukarıda bahsi geçen II. Artakserkses fermanını da Sabazios'un Zeus ile bir tutulduğuna dair bir kanıt olarak saymıştır. Ona göre, eğer Sabazios bir hava tanrısı, dolayısıyla Zeus'un başka formu olmasaydı, Ahuramazda'ya zarar vereceğine ya da iki kültün karıştırılabileceğine dair bir kaygıya sahip olunması anlamsız olacaktı.¹⁰² Fakat bu yorumun geçerli olabilmesi için Zeus Baradates rahiplerine Sabazios'un yanı sıra tanrıça Agdistis ve Ma kültlerine dahil olmalarının neden yasaklandığı açıklanmalıdır. Akhaemenidlerin buradaki kaygısı resmi din görevlilerinin misterler içine girmelerini engellemek ve ayrıca Zerdüştlüğün yabancı dinler tarafından yozlaştırılmasının önüne geçmek olmalıdır. Dolayısıyla bunu Zeus ile Sabazios birlikteliğinin erken kanıtlarından saymak mümkün değildir. Fakat Sabazios'un Anadolu dinlerindeki önemli konumunu ortaya koymaktadır.

Sabazios'un Zeus ile bir tutulduğuna dair savların sembolizmdeki en önemli dayanağı kartal ve yıldırım demetidir.¹⁰³ Bronz eller üzerinde yer alan sembollerin ve senkretik öğelerin yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda, bu iki sembolün varlığına dayanarak Sabazios ile Zeus'un bir tutulduğunu öne sürmek aşırı yorum olacaktır. Oysa eller üzerindeki sembollerin çoğu, bunun tam tersi şekilde, yeraltı ve ölüm ile ilişkilidir. Ellerden bazıları Iuppiter Sabazios'a ithaf edilmiş bir grup adak yazıtıyla birlikte Roma'daki Iuppiter kutsal alanında tespit edilmiş olsa da bu bir kıstas olmaktan uzaktır¹⁰⁴ çünkü Pompeii'de bulunan eller domestik yapılarda bulunmuştur.¹⁰⁵ Atina'da tespit edilen tek bronz el ise bir Asklepion'da ele geçmiştir.¹⁰⁶

Sabazios'un Yahudi tanrısı Yahve ile bir tutulduğunu öne süren bir gelenek de bulunmaktadır. Bu öneriye göre Sabazios, erken dönemlerde bir bereket tanrısıyken, sonrasında bir hava tanrısına ve kaderi tayin eden mutlak bir yaratıcıya dönüşmüştür. Valerius Maximus'un (MÖ 1. yüzyıl – MS 1. yüzyıl) MÖ 139 yılına dair ifadeleri buna dayanak olarak gösterilmiştir. Maximus, Yahudilerin Iupiter Sabazios kültü ile Roma geleneklerini etkilediğini ifade etmiş, bu toplulukların Roma'dan çıkarılması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁷ Cumont, Roma'daki bu kitlenin Yahudi – çoktanrılı senkretizmi

¹⁰⁰ TAM V.I. No.264.

¹⁰¹ Artemis Anaitis, Ma, Meter, Kybele. Artemis ile: Lane, 1985: No.33, Ma ile, Lane, 1985: No.31; Hipta ile Lane, 1985: No.36, 37, 40; Kybele ya da Agdistis ile: Lane, 1985, No.81-82.

¹⁰² Johnson, 1984: 1589.

¹⁰³ Lane, 1983: No.1, 7, 13, 17, 27, 38, 44, 62, 69, 85, 92.

¹⁰⁴ Lane, 1983: No.32.

¹⁰⁵ Lane, 1983: No.14, 15.

¹⁰⁶ Lane 1983: No.5.

¹⁰⁷ Valerius Maximus, I. 32: "Cn. Cornelius Hispalus praetor peregrinus, M. Popilio Laenate, L. Calpurnio consulibus, edicto Chaldaeos citra decimum diem abire ex urbe atque Italia iussit, levibus et ineptis ingeniis fallaci siderum interpretatione questuosam mendaciis suis caliginem inicientes. Idem Iudaeos, qui Sabazi Iovis cultu Romanos inficere mores conati erant, repetere domos suas coegit." [tr] "Marxcus Popillius Laenas ve Lucius Calpurnius'un konsüllüğü

üzerine inşa edilen bir külte ait olduğunu yazmıştır. Bunun temellerini ise Seleukoslar döneminde Phrygia ve Lydia'ya yerleştirilen Yahudiler ile yerli toplulukların kaynaşmasına bağlamıştır.¹⁰⁸ Valerius Maximus'un ifadelerinin, IV. Antiokhos Epiphanes'in (MÖ 174 – 164) Kudüs'ü MÖ 167 yılında ele geçirip, Yahudi büyük tapınağının altarında Zeus Ouranos'a (Οὐρανός) bir domuz kurban etmesinden 30 yıl sonraya ait olduğu göz önüne bulundurulduğunda Roma'daki bu kült anlamlı hâle gelmektedir.¹⁰⁹ Bu kültün geniş bir nüfusta, uzun bir zaman diliminde varlığını sürdürdüğü şüphelidir. Bu hâliyle Sabazios – Yahve birlikteliğinin oldukça bölgesel kaldığı ve dolayısıyla küçük ölçekte etkili bir cemaatin cılız varlığından ibaret olduğu söylenebilir.

Sabazios ile bir tutulmayan fakat ilişkisi olan tanrıların başında gelen Hermes ve ona ait semboller, Sabazios ikonografisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bronz ellerin çoğunun üstünde, bu tanrının *kadüsesi* (κηρῦκειον) yer almaktadır.¹¹⁰ Bunun dışında kimi zaman tanrının stilistik bir büstü de eller üzerinde görülmektedir.¹¹¹ Bir adak stelinde Hermes rahibinin Ormeis'teki Zeus Sabazios kültü için adakta bulunduğu görülmektedir.¹¹² Nicopolis ad Istrum'da (Tırnova-Nikyup) bulunan Latince bir adakta ise Iupiter Sabazius ve Mercurius birlikte anılmıştır.¹¹³

Hermes'in Sabazios kültündeki rolünün ne olduğuna dair bazı tahminler bulunmaktadır. Priscilla'da bulunan Praetextarus *katakombunun* “*Misterler Arcosoliumu*” olarak adlandırılan galerisinde yer alan senkretik betimler bu anlamda önemlidir. Mezar, Vincentius isimli bir Sabazios rahibinin eşi Vibia için yaptırılmıştır. Freskolarda ise Vibia'nın yeraltı dünyasına ve oradan da *Elysium'a* olan yolculuğu anlatılmaktadır. Yeraltı tanrısı tarafından kaçırılan Vibia, Hermes'in yol göstericiliğinde yargılanmak için *Dis Pater* ve *Aeracura* önüne getirilir. Hermes *nuntius* (haberci) rolünde betimlenmiştir.¹¹⁴ Yukarıda

sırasında, dış işlerden sorumlu praetor Cn. Cornelius Hispalus, Khaldealıları sığ ve aptal akıllarıyla yıldızları yanlış yorumlayarak ortaya attıkları yalanlarla kara bulutlara neden oldukları suçlamasıyla kenti ve İtalya'yı on gün içinde terk etmeleri için bir kararname yayınladı. Aynı şekilde Sabazios kültüyle Roma'nın geleneklerini bozmaya çalışan Yahudileri kendi evlerine dönmeye zorladı.”

¹⁰⁸ Cumont, 1906: 63 – 79; Trebilco, 1991: 5 – 7.

¹⁰⁹ Ios.ant.Iud. XII.5.4. Yahudilerin tanrılarını Sabazios ile özdeşleştirmelerine dair Valerius Maximus'un yazdıkları dışında somut bir veri bulunmamaktadır. Yorumlar ise çoğunlukla varsayımlar ve etimolojik benzerlikler üzerine dayanmaktadır. Anadolu'daki Yahudilerin çok tanrılı dinler ile kaynaşmasına dair pek veri bulunmamaktadır. Bunun yanında bazı tekil örnekler vardır. Örneğin Plutarkhos, Yahve ile Dionysos'u bir tutmuş, buna dayanak olarak da Sukot Bayramı ile Dionysos ritüelleri arasındaki ilişkiyi, baş rahibin elbisesini, bakhaların *saboi* olarak çağırılmasını ve Sabbath'ta Yahudilerin şarap içmesini göstermiştir: Plutarkhos, Quaest. Conv. İv.6. Bunun dışında, Iao Yahve yazılı ve Sabazios'un sembollerinin bulunduğu bir amulet de en azından Yahudilerin, çok tanrılı dinlerden ve elbette Sabazios kültünden bazı sembollerini aldığı düşünmektedir: Goodenough, 1953: 267.

¹¹⁰ Lane, 1983: No.1,3,15,17,25,29,57,75.

¹¹¹ Lane, 1983: No.78-92.

¹¹² Lane, 1983: No 43.

¹¹³ Lane, 1983: No.13.

¹¹⁴ Simon, 2018: 225 vd, pl.1-4. Lane, bu durumun Sabazios kültünde erginleme ayinlerinin bulunması ve Hermes'in de ruhlara yol gösteren bir tanrı olarak kendi sorumluluğunu yerine getirir şekilde tasavvur edilmesinden kaynaklandığını söylemektedir: Lane 1989: 13.

bahsi geçen ve Koloe'de (Kiraz / İzmir) bulunan MS 101 yılına ait bir stelde ise Hermes, müritler topluluğuna yol göstermekte ve bir at arabası üzerindeki Sabazios'a eşlik etmektedir. (Resim 3)

Bunlar dışında Selene ve Helios, ikonografide görülen diğer tanrı(ça)lardır.¹¹⁵ Hilal de müstakil bir şekilde semboller arasında yer almaktadır.¹¹⁶ Sabazios'un kendisi de bazen başının üstünde bir hilal ile gösterilmiştir.¹¹⁷ Geç Antik Çağ bilginlerinden Proklos (MS 412 – 485) Hellenler ve Phrygialıların ay için ritüeller düzenlediğini; Sabazios ayinleri yapılırken Men Sabazios'a da ilahiler söylendiğini yazmaktadır.¹¹⁸ (Resim 5)

Antik dönem yazarları Sabazios kültünü misterlerle özdeşleştirmiş ve bir vecd dini olarak görmüştür. Demeter ve Persephone ile olan bağlantısı ve ayrıca ritüellerinin Dionysos kültünü anımsatması bunu doğrular niteliktedir. Ortak sembollerin yanı sıra arınma, ölüm ve yeniden doğuş gibi benzer kategoriler Sabazios sembolizminde ön plana çıkmaktadır. Buna karşılık, tanrının Anadolu'daki tapınımında sahip olduğu özellikleri belirsizdir. Bazı araştırmacılar, Sabazios'un Zeus ile benzerliğini kanıt göstererek onun bir hava tanrısı olduğunu ve tek tanrıca eğilim ile bir *kosmokrator*'a dönüştüğünü öne sürmüşlerdir.¹¹⁹

Yazıtlarda tanrıya yakıştırılan sıfatlar, inananların onu nasıl gördüğüne ve kültün teolojik temellerine dair ipuçları vermektedir. Trakya ve Moesia'da tespit edilen bir grup yazıtta Sabazios, “efendi, sahip, hükümdar” anlamına gelen “κῦριος” sıfatını almıştır.¹²⁰ Aynı bölgede sık görülen bir başka sıfat ise “dinleyen, işiten” anlamındaki “ἐπιήκοος”tur.¹²¹ Bu, Trakyalıların tapınımlarında sıkça kullandığı bir sıfattır ve Asklepios, Hermes, Meter ve Apollon için de kullanılmıştır.¹²² Captiolium'daki Iuppiter Sabazius tapınağında tespit edilen yazıtlarda Sabazios, *sanctus*, yani “kutsal” ve *invictus*, yani “yenilmez” sıfatlarını almıştır.¹²³ Bunlar Mithras, Sol ve *Hosios kai Dikaios*'un da sıfatlarıdır ve ayırt edici olmaktan uzaktadırlar. Bunun dışında, dönemin diğer pek çok tanrı ve tanrıçası gibi Sabazios da yer isimlerinden türetilmiş yerel sıfatlara sahip olmuştur. Şimdiye kadar tespit edilenler, Arsilenos (Ἀρσίληνός),¹²⁴ Athyparenos (Ἀθυπαρηνός)¹²⁵, Pagisaranos (Παγισαράνός)¹²⁶,

¹¹⁵ Blinkenberg, 1904: 90, lev.II; Lane, 1985: No.79, 80.

¹¹⁶ Lane, 1985: No.85a, 85b.

¹¹⁷ Lane, 1983: No.19.

¹¹⁸ Lane, 1985: No. T27.

¹¹⁹ Johnson, 1984: 1599.

¹²⁰ Lane, 1985: No. 24,25,30,32,42,43, 44. Aynı Bu sıfat Men için de kullanılmıştır. Ayrıca Yahudi – Hristiyan kullanımı da çok popülerdir. Lane, 1989: 39.

¹²¹ Lane, 1985: No. 2,4,5,7,17.

¹²² Asklepios için bkz. IG II, No. 4527, IG IV. No. 458, IG Bulg V, No. 5634; Hermes için SEG XXVII, No. 224; Tanrıça Ma için SEG XXXVI:616, 619; Silenos için IG Bulg V: No. 5902 – 5903; Artemis için IGBulg IV, No.1993; Apollon için IGBulg III.2. No.1859.

¹²³ Lane, 1985: No.58, 59, 60, 71.

¹²⁴ Lane, 1985: No.10, 16, 17. Trakya'da bir yerleşim.

¹²⁵ Lane, 1985: No.1. Trakya'da bir yerleşim.

¹²⁶ Lane, 1985: No. 23. Bithynia'da bir yerleşim.

Neolites (Νεουλίτης) sıfatlarıdır.¹²⁷ Latincedeki tek yer adı ise *Licus*'tur ve Dalmatia'da tespit edilmiştir.¹²⁸

Kültün işleyişinde günahlardan arınma oldukça önemlidir. Hem Demosthenes hem de Theophrastos¹²⁹ (MÖ 371 – 287) metinlerinde bunu vurgulamıştır. Lydia'da bulunan iki kefarete yazıtında tanrının günahları cezalandıran özelliğine rastlanmaktadır. Bu yazıtlarda işlendiği ifade edilen suçların ikisi de doğrudan Sabazios ile ilgilidir. Yani genel bir affedicilik söz konusu değildir. Bunlardan biri Zeus Sabazios ve Hipta'nın kutsal kölesinin sürüklenmesinden dolayı gözlerini kaybeden birinin af dileyişini konu alan yazıttır.¹³⁰ Bir diğerinde Zeus Sabazios ve Artemis Anaeitis'e ait koruluktan bir ağacın kesilmesinden dolayı verilen ceza söz konusudur.¹³¹ Bu yazıtlarda, tanrının inananlar ile bir aracıyla ya da rüyalar yoluyla doğrudan iletişim kurduğu yazılmıştır.¹³²

Tanrıya edilen duaların çoğu ya kişilerin kendisi ya da aileleri içindir. Bunun dışında bazı istisnalar vardır. Örneklerden birinde azatlı köle, eski efendisi için dua etmektedir.¹³³ Başka birinde ise bir asker, Sabazios'a yüzbaşısı için esenlik dilemektedir.¹³⁴ Bir kiracı, mülk sahibi ve kahyası için adakta bulunmuştur.¹³⁵ Hatta bir askerin imparator için dua ettiği görülmektedir.¹³⁶ Bunun dışında bu dönemde yaygın olduğu üzere insanlar, yaşadıkları kentlerin esenliği için de Sabazios'a adaklar sunmuşlardır.¹³⁷

Sabazios müritlerini ifade etmek için *Σάβοι* ya da *Σαβαζιῶσαι* kavramları kullanılmıştır.¹³⁸ Müritlerin çoğu erkektir. Kadınların tanrıya ayrı bir sempati beslediği ima edilse de adakların çoğunun erkekler tarafından adanması, ayrıca mürit listelerinde kadınlara rastlanmaması bir ikilem ortaya çıkarmaktadır. Buna karşılık, bronz ellerde yer alan çocuğunu emziren kadın sembolü, tanrının lohusa kadınların ve çocukların koruyucusu olabileceği şeklinde de yorumlanmıştır. Özellikle Campania bölgesinde tespit edilen eller bu anlamda dikkat çekicidir.¹³⁹

Tartışma

Sabazios araştırmalarındaki tartışmaların büyük kısmı tanrının kökeni ve ona atfedilen nitelikler hakkındadır. Tanrıyı, Trakya, Anadolu, İran ve Levant gibi farklı kültür coğrafyalarına dayandırma çabası, kültürün uzun tarihi ve yayıldığı geniş coğrafyanın yarattığı belirsizlikten kaynaklanmaktadır. Tanrı

¹²⁷ Lane, 1985: No. 42. Lydia'da bir yerleşim.

¹²⁸ Lane, 1985: No.56.

¹²⁹ Theophr.Khar. 16.4.

¹³⁰ Lane, 1985: No.36.

¹³¹ Lane, 1985: No.33.

¹³² Lane, 1985: No.22, 45, 70, 26, 20, 66, 73, 34, 58.

¹³³ Lane, 1985: No.32.

¹³⁴ Lane, 1986: No.71.

¹³⁵ Lane, 1986: No.II.43.

¹³⁶ Lane, 1983: No.13. Muhtemelen III. Gordianus: Lane, 1989: 46.

¹³⁷ Lane, 1983: No.24.

¹³⁸ Schaefer, 1920: 1541 – 1542; TAM II. No.640.

¹³⁹ Lane, 1989: 42 – 46.

Sabazios ve kültünün yüzyıllar içinde geçirdiği değişim onu senkretik bir tanrı hâline getirmiştir. Böylece farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde yorumlanmış ve bu da bölgeden bölgeye değişen kült uygulamalarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eskiçağda az rastlanan karmaşık ve kalabalık sembolizmi de eklendiğinde bir köken ithafının yanılma payı da bir hayli yüksek olmaktadır.

Sabazios'un Levant ya da İran kökenli olduğu savları birkaç belgeye dayanarak ortaya koyulmuştur. MÖ 4. yüzyılda Akhemenid İmparatoru tarafından belirli yasaklar getirilmesi ve sonraki yüzyılda Pergamon'da Kappadokyalı kraliçe Stratonike'nin atalarının dini olarak tanımlanması, eğer kraliçe gerçekten İran soylularından ise kendi içinde çelişiktir. Levant savı ise Sabazios'u Yahve ile bir tutan küçük tarikatlar ile bazı Roma Dönemi metinlerinde tanrının doğulu tanrı ve tanrıçalar arasında sayılmasına dayandırılmıştır. Fakat Anadolu'nun doğusunda Sabazios ile ilgili arkeolojik ve epigrafik bulgular bir elin parmağını geçmemektedir. Dolayısıyla bu öneri, tutarlı olmaktan çok uzaktır.

Sabazios'un Anadolu kökenli olduğu iddiası, onun bir Luwi tanrısı olduğu önerisine dayanmaktadır. Bu noktada etimolojik öneriler dışında, *Illuyanka* miti ve Sabazios sembolizmi arasındaki yakınlık merkeze alınmıştır. Buna göre Anadolu'da halihazırda tapınım gören bir hava tanrısı ile göçlerle Anadolu'ya gelen Trak topluluklarının hava tanrısı senkretik hâle gelmiştir. Bunun sonucunda ise Sabazios'un tarihi, bir Phryg tanrısı olarak devam etmiştir. Fakat bir yazıt parçası haricinde Eski ve Yeni Phrygce metinlerde Sabazios'a dair herhangi bir atfa rastlanmamıştır. Ayrıca, kültün en canlı zamanlarını yaşadığı Hellenistik Dönem ve Roma Dönem'inde Phrygia'da Sabazios'un izine rastlamak mümkün değildir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Sabazios'un köklerini Trakya'da aramak en makul yorum olacaktır.

Sabazios kültünün Hellas ve Anadolu'da hemen hemen aynı zamanda görünür hâle gelmesi tesadüf olamaz. Bu, kültün söz konusu dönemden önce bir nüfus hareketliliğiyle yayılmaya başladığını düşündürmektedir ki bu noktada akla gelen ilk şey MÖ 12. yüzyılda başlayan ve kademeli şekilde devam eden Trak göçleridir. Bu Trak kabileler Mysia, Maeonia ve Lydia bölgelerine kadar inmiş olmalıdır. Anadolu'da Sabazios'a dair buluntu yoğunluğunun en fazla olduğu bölgeler burasıdır. Trakya'nın Sabazios tapınımı için çekirdek bölge olduğu, Roma Dönemi tapınım coğrafyasına bakıldığında da belirgindir. Özellikle Trakyalı askerlerin yoğun şekilde görev aldığı kamplarda tanrıyla ilişkili buluntuların tespit edilmesi de bunu desteklemektedir.

Sabazios araştırmalarında tartışma konusu olan bir diğer sorun tanrının niteliğidir. Genel kanı, Sabazios'un bir hava tanrısı olduğu yönündedir. Bunun için sunulan kanıtlar, Sabazios ikonografisinde bulunan Zeus'a dair belirleyici semboller, tanrının eski bir Anadolu hava tanrısı ile senkretik hâle geldiğine dair öneriler ve Artakserkses'in fermanıdır. Sabazios'un senkretik bir Phryg hava tanrısı olduğu iddia edilmesine rağmen Phrygce metinlerde hava tanrısı için kullanılan *Ti-* ve *Bas* isimlerinin varlığı ve ayrıca Sabazios'un adının bu metinlerde hiç bulunmaması, bu öneriden şüphe etmek için yeterlidir. Üstelik *Bas* da dahil olmak üzere *Matar*, *Attis*, *Men* gibi Phryg tanrı ve tanrıçaları ile

Hellen tanrı ve tanrıçaları arasında Zeus ile Sabazios arasında olduğu gibi eklemleşmeler görülmektedir. Bu, yerel kültlerin baskın Hellen kültür ve ideolojisi altında asimilasyonunun bir parçasını oluşturmuş fakat aynı zamanda onların varlıklarını sürdürmeleri için bir nefes aralığı sağlamıştır. Sabazios'un adının Hellenistik dönem öncesine ait belgelerde tek başına anılması da bunun kanıtıdır. Artakserkses'in fermanı da bu şekildedir. Bu yazıtta külte karşı alınan önlemlerin nedeni, Sabazios'un Ahura Mazda'nın rakibi görülen bir baş tanrı ve hava tanrısı olmasından öte, kültün kamu düzenini bozacağı ya da resmî ideolojinin kurumlarını yozlaştıracağı kaygısı olmalıdır.

Sabazios'un bir hava tanrısı olduğuna yönelik bir başka dayanak da Orpheusçu ilahilerde Zeus ile bir tutulmasıdır. Gerçekte bu farklı bir tartışma alanıdır çünkü aynı zamanda Orpheusçu ilahilerin kaynak değeri ve tutarlılığı ile ilgilidir. Yalnızca Sabazios bahsine baktığımızda dahi ilahilerin anlatısıyla paralel ifadelerle sahip tek yazarın Clemens olması manidardır. Ondan iki yüz yıl önce yaşamış olan Diodoros'un ise bu Orpheusçu geleneği andırır şekilde, müritlerin Sabazios'un Zeus ile Persephone'nin oğlu olduğuna inandıklarını yazması ve neticede onu Dionysos ile bir tutması da bu soru işaretini derinleştirmektedir.

Sonuç olarak, Sabazios'un bir hava tanrısı olup olmadığı belirsizliğini korumaktadır. Üzerinde durulan diğer ihtimal olan Dionysos ile bir tutulmasının nedeni ise belirgin bir şekilde bu iki tanrının kült uygulamaları ve örgütlenmesindeki benzerliklerdir. Üstelik Dionysos, özellikle Trakya, Anadolu ve Hellas'ta bu çalışmada incelenen kaynakların ait olduğu dönemde dahi uzun süredir bilinen bir tanrıydı. Eğer Hellen yazarlarının söylediklerini doğru sayacak ve Sabazios'un Dionysos'un bir başka ismi olduğu ya da Dionysos ile senkretik hâle geldiği öne sürülecekse, bu isim değişikliğinin ve genel benzerliklere rağmen ayinlerdeki bariz farklılıkların açıklanması gerekmektedir.

Bizim bu noktadaki önerimiz Sabazios'un bir yeraltı tanrısı ya da *heros* (ήρωσ) olduğu yönündedir. Sembolleri, tanrının bağlantılı olduğu kategorileri net şekilde ortaya koymaktadır. Bunlar yeraltı, bereket ve ölümdür. Kültün misterlere özgü özellikleri ve ilişkili olduğu tanrı ve tanrıçalar da bununla paralellik göstermektedir. Persephone, Hipta, Kybele, Attis, Hermes, Dionysos ve Artemis yeraltı ve bereket ile ilişkilidir ve her biri misterlere konu olmuştur. Bu noktada Sabazios'un bir yılan/ejderha ile mücadelesi de anlamlı hâle gelmektedir. Tanrı ya da kahramanın canavar ile mücadelesi dinler tarihinde sık karşılaşılan bir arketiptir. Tanrı ya da kahraman ülkeye zarar veren canavarı öldürür, oradaki insanları özgürleştirir ve toprağa bereket getirir. O'nu onurlandırmak adına bir kült tesis edilir ya da festivaller düzenlenir. Pek çok mitte tanrı ya da kahraman, belirli bir amaç uğruna yeraltı dünyasına inmek zorunda kalır ve orada bazı tanrı ya da tanrıçalar ona rehberlik eder. Ruhlara Hades'e kadar eşlik eden, onlara yol gösteren Hermes'in Sabazios sembolizmindeki önemli yerinin yanı sıra, Koloe stelinde Sabazios'a eşlik ederken ve müritlerine yol gösterirken betimlenmesi ve yine bir Sabazios rahibinin eşi Vibia için yaptırdığı mezarın duvar resimlerinde, genç kadına hüküm yerine kadar eşlik etmesi bu bağlamda yorumlanabilir. (Resim 2) Bazen tanrı ya da kahraman, insanlara yardım etmek amacıyla onlara

“uygarlığın” nimetlerini öğretebilir. Diodoros da bazı insanların Sabazios’un toprağa tohumu eken ve öküzleri koşan ilk kişi olduğuna inandıklarını ifade etmiştir. Bu noktada Sabazios, doğa ile kültür ayrımının tam ortasında, bir kurucu tanrı olarak yer almaktadır.

Akdeniz Dünyası’nın Roma İmparatorluğu egemenliğinde birleşmesi, toplumun tüm kurumlarında olduğu gibi dinsel yaşamda da daha önce benzeri görülmemiş çok yönlü bir etkileşimin ve kültürlerarası geçirgenliğin yaşanmasını sağlamıştır. Bu süreçte, İmparatorluğun inanç yaşamında mistik dini ve felsefi akımlara rağbet artarken; kurumsal anlamda da dini çeşitlemelerin, gizemci ve proto-monoteist tarikatların sayısı da aynı ölçüde artmıştır. Sabazios’u ve kültünü bu toplumsal koşullardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Sabazios, yukarıda bahsedilen öz niteliklerini korusa da MS 2. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu ve Trakya’da, düzeni ve adaleti sağlayan, yaşamın ve ölümün kontrolünü elinde bulunduran bir tanrıya dönüşmüştür. MS 4. yüzyıldan itibaren ise hızla tektanrıcılığa evrilen yeni dünyada görünürlüğü yitirmiştir.

Trakya ve Balkan coğrafyalarında yapılacak yeni araştırmalar ve ayrıca, özellikle Roma İmparatorluğu’nun batı garnizonlarının demografik yapısıyla ilgili araştırmalar, Sabazios kültürünün kökeni ve yayılımı hakkında yeni bilgiler sunacaktır. Bunun yanında, Sabazios sembolizminin dinler tarihi içinde yapılacak karşılaştırmalı analizi, onun doğası ve niteliklerinin dönüşümüyle ilgili farklı yorumların ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Apul. Met. (= Apuleius, *Metamorphoses*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Apuleius, *Başkalaşımalar*, Çev.: Ç. Dürüşken, İstanbul, 2006.
- Aristoph. Lys. (= Aristophanes, *Lysistrata*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Aristophanes with the English Translation in Three Volumes*, transl. B.B. Rogers, London, 1930.
- Aristoph. Or. (= Aristophanes, *Ornithes*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Aristophanes with the English Translation in Three Volumes*, transl. B.B. Rogers, London, 1930.
- Aristoph. Vesp. (= Aristophanes, *Vespae = Σφιηκες*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Aristophanes with the English Translation in Three Volumes*, transl. B.B. Rogers, London, 1930.
- Cic. leg. (= Cicero, *De Legibus*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Cicero, *De Legibus*, Paris, 1959.
- Cic. nat. (= Cicero, *De Natura Deorum*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Cicero, *On the Nature of Gods*.

- Academics, transl. H. Backham, Cambridge, 1933.
- Demosth. De Cor. (= Demosthenes, *De Corona*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Demosthenes, *Orationes*. Ed. M.R. Dilts, c.I, Oxford, 2002.
- Diod. (= Diodoros, *Bibliothèque Historique*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus, *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*, c.II, transl. C.H. Oldfather, London, 1967.
- Ios. ant. Iud. (=Iosephos, *antiquitates Iudaicae* = *Ἰουδαϊκῆ ἀρχαιολογία* Josephus, *Jewish Antiquities*, c.5, transl. R.Marcus, London, 1943.
- Macr. Sat. (Macrobius, *Saturnalia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Macrobius. *Saturnalia*, c.I, transl. R.A. Kaster, Cambridge, 2011.
- Orph. H. (= *Orpheioi Hymnoi*), Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Orphic Hymns*, transl. A.N. Athanassakis, B. M. Wolkow, Maryland, 2013.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geography*, c.5., transl. H.L.Jones, Cambridge, 1928.
- Theophr.Char. (= Theophrastos, *Characteres*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Theophrastos, *Karakterler*, Çev. C. Şentuna, İstanbul, 2022.

Modern Kaynaklar

- BECKMAN, J., 1982. “The Anatolian Myth of Illuyanka”, *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 14, ss. 11 – 25.
- BERNDT, S., 2018. “The hand gesture and symbols of Sabazios”, *Opuscula*, 11, ss.151 – 169.
- BLINKENBERG, C., 1904. *Archaologische Studien*, Copenhagen.
- BONFANTE, G., 1944. “Sabadios-Svoboda et Libérateur”, *Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire orientales et slaves*, c.7, Bruxelles, ss.41 – 46.
- BRIXHE, C., 2002. “Interactions between Greek and Phrygian under Roman Empire”, *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Word*, Oxford, ss.246 – 266.
- BRIXHE, C., LEJEUNE, M., 1984. *Corpus des Inscriptions Paléo-Phrygiennes*, c.I, Paris.
- BUCKLER, W. H. 1916. “Some Lydian Propitiatory Inscriptions”, *The Annual of the British School at Athens*, 21, 1914, ss.169 – 183.

- BURESCH, K., 1898. *Aus Lydien: Epigraphisch-Geographische Reisefrüchte*, Leipzig.
- BURKERT, W., 2001. *Savage Energies. Lessons of myth and ritual in ancient Greece*, Chicago.
- CIL VI. Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol.6, Eds. C.G. Henzen, I.B. de Rossi et al., Berlin, 1960.
- CIL XI. Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol.11, Ed. E. Bormann, Berlin, 1968.
- CIL XIV. Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol.14, Ed. H.Dessau, Berlin, 1968.
- CUMONT, F., 1906. “Les mysteres de Sabazius et le judaisme”, *CRAI*, 50/1, ss. 63-79.
- DANA, D. 2010, “La Prehistoire du nom de Saint Sebastien: Onomastiques en Contact”, *Onomatologos: Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews*, Eds. R. W. V. Catling and F. Marchand, Oxford, ss. 390-397.
- DANA, D. 2020, “Les noms d’assonance thrace: des miroirs culturels. Comment s’écrit l’autre?” *Sources épigraphiques et papyrologiques dans le monde méditerranéen antique*, 2020. (<https://shs.hal.science/hal-03066597>)
- DUEY, R., 2008. “Zeus and Dionysus in the Light of Linear B Records”, *Colloquium Romanum I*, Ed. A. Sacconi et.al., Roma, ss.223 -230.
- FINGERLIN, G., 1972. “Dangstetten, ein augusteisches Legionslager am Hochrhein”, *Berichte der römisch-germanischen Kommission 1970-1971*, 51-52, 1972, ss.197 – 233.
- FLORIANI SQUARCIAPINO, M., 1962, *I Culti Orientali ad Ostia*, Leiden.
- FGrHist*. F.Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, Leiden,1926 – 1958.
- GEYER, F., 1931. “Stratonike”, *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, R7.4/1, Leipzig, ss 321-322.
- GICHEVA, R., 1981. “Sabazios”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, C.VIII.1, Düsseldorf, 1068 – 1071.
- GOODENOUGH, E.R. 1953. *Jewish Symbols in Greco-Roman Period*, c.II, New York.
- GREGOIRE, H., 1962. *La nouvelle Clio*, c.X-XII, Paris.
- GUSMANI, R., 1958. “Le iscrizioni dell’antico frigio”, *Rendiconti dell’istituto Lombardo, Classe di Lettere*, 92, ss.870 – 903.
- HANNESTAD, L. V., STOLBA V. F., SCEGLOV, A. N., (Eds). 2002, *Panskoye I. Monumental building U6*, Aarhus.
- HARRISON, J. E., 1922. *Prælegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge.
- HERMANN, P., 1962. *Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien*, Wien.
- HOFFNER, H.A. 1990. *Hittite Myths*, Atlanta.

- HÖRİG, M., 1984. “Jupiter Dolichenus”, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 17/4, Berlin, ss. 2136-2179.
- HUAYNA AVILA, C.S., 2020. “Some Thoughts on Xerxes’s ‘Daiva’ Inscription and its Interpretation”, *Antiguo Oriente*, 18, ss.119 – 186.
- HUTTER, M. 2021. “Religions in the Empire”, *a Companion to the Achaemenid Persian Empire*, Ed.B. Jacobs, R. Rollinger, New Jersey, ss.1285 -
- IG II. Inscriptiones Graecae: Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Euclidis annum et Augusti tempora*, Ed. Ulrich Koehler, Berlin 1893.
- IG IV. Inscriptiones Graecae: Inscriptiones graecae Aeginae, Pityonesi, Cecyphaliae, Argolidis*, Ed. Max Frenkel, Berlin, 1902.
- IG Bulg. III. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol.3, Ed. Geogi Mihailov, Sofia, 1964.
- IG Bulg. IV. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol.4, Ed. Geogi Mihailov, Sofia, 1993.
- IG Bulg V. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol.5, Ed. Geogi Mihailov, Sofia, 1997.
- ILS I. Inscriptiones Latinae Selectae*, vol.2, Ed. Hermann Dessae, 1892.
- IvEphesus IV. Die Inschriften Griechischer Stadte aus Kleinasien*, vol.4, Ed. Hermann Vetters, Bonn, 1980.
- IvKalchedon. Die Inschriften von Kalchedon*. Eds. F.K. Dörnet, S. Şahin, Bonn, 1980.
- IvPergamon. Die Inschriften von Pergamon*, Eds. E. Fabricius, C. Schuchhardt, M. Frankel, Berlin, 1890.
- JOHNSON, S. E., 1968. “A Sabazios Inscription from Sardis”, *Religions in Antiquity*, Ed. J. Neusner, Leiden, ss. 542 – 550.
- JOHNSON, S. E., 1984. “The Present State of Sabazios Research”, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 17/3, Berlin, ss.1583 – 1613.
- KÜSTER, E., 1913. *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*, Gießen.
- LANE, E. N., 1980. “Toward a Definition of the Iconography of Sabazius”, *Numen*, 27.1., ss.9 – 33.
- LANE, E.N., 1983. *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, c.I, Leiden.
- LANE, E.N., 1985. *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, c.II, Leiden.
- LANE, E.N., 1989. *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, c.III, Leiden.
- LOZOVAN, E., 1964. “Sabazios et la benediction Latina”, *Oikoumene: Studi paleocristiani in onore del concilio Vaticano II*, Catania, ss.181 – 191.
- MACREA, E., 1959. “Le culte de Sabazius en Dacie“, *Dacia N.S.*, 3, ss.325 – 339.

- MIKALSON, J. D., 2006. "Greek Religion: Continuity and Change in the Hellenistic Period", *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, Ed. G.R.Bugh, Cambridge, ss.208 – 222.
- MILLER, R. D. 2014. "Tracking the dragon across the ancient near east" *Archiv Orientalni*, 82/2, ss. 1 – 21.
- NENOVA, P., VITOV, O, STAIKOVA, I., STAIKOVA ALEXANDROVA, L., 2008. "Petrographic Study of Artefacts from A Temple of Sabazios in the Village of Porominovo, Kyustendil District, Western Bulgaria, *Geoarchaeology and Archaeomineralogy*, Ed. R.I.Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova, Sofia, 116 – 119.
- OBRADOR CURSACH, B., 2017. "The Phrygian god Bas", *Journal of Near Eastern Studies*, 76, ss.397 – 317.
- OESTERLEY, W. O. E. 1935. "The Cult of Sabazios: A Study in religious syncretism", *The Labyrinth*, Ed. S.H. Hooke, London, ss.115 – 158.
- L'ORANGE, H. P., 1953. *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo, 1953.
- MATEI-POPESCU, 2010. *The Roman Army in Moesia Inferor*. Bucharest.
- PERDRIZET, P., 1910. *Cultes et mythes du Mont Pangee*, Paris, 1910.
- PICARD, C., 1961. "Sabazios, Dieu Thraco-Phrygien: Expansion et Aspects Nouveaux de Son Culte", *Revue Archéologique* 1961, T2, SS. 129 – 176.
- RADIN M., 1915. *The Jews Among the Greek and Romans*, Philadelphia.
- RAMSAY, W. M., 1895. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, c.I., vol.1, Oxford.
- RAMSAY, W. M., 1897. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, c.I., vol.2, Oxford.
- ROBERT, L. 1975. "Une Nouvelle Inscription Grecque de Sardes", *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions*, 119/1, ss. 306 – 330.
- ROLLER, L., 2001. "Anatolian Cult of Sabazios", *A Festschrift in Honor of Eugene N. Lane*, Ed. C. Callaway, The Stoa Electronic Publishing. (<https://www.stoa.org/texts/2001/01/0008/>).
- SEG XXVII. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, c.27, Eds. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1980.
- SEG XXIX. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, c.29, Eds. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1982.
- SEG XXXVI. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, c.36 Eds. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1989.
- SCHAEFER, C., 1920. "Sabazios", *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, R2/1.2, Leipzig, ss. 1540 – 1551.
- SIMON, F. M., 2018. "A Place with Shared Meanings: Mithras, Sabazius, and Christianity in the Tomb of Vibia", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, ss.225 – 242.

- SPIEDEL, M.A., 2019. "Hellenistic Kingdom of Cappadocia", *Hellenistik and Roman Anatolia*, Ed. O. Tekin, İstanbul, ss. 118 – 130.
- TASSIGNON, I., 1998. "Sabazios dans les panthéons des cités d'Asie Mineure", *Kernos*, 11, ss. 189 – 208.
- TAM II. *Tituli Asiae minoris*. c.II, Ed. E. Kalinka, Wien, 1920.
- TAM V. *Tituli Asiae minoris*. c.V, Ed. G. Petzl, Wien, 2007.
- THONEMANN, P., 2013. "Phrygia: an anarchist history, 950 BC – AD 100", *Roman Phrygia: Culture and Society*, Cambridge, ss. 1 – 41.
- TOMAS, A., 2015. "Liber Pater or Dionysus? The Evidence of the Bacchic Cult at Novae (castra et canabae legionis) and in its Hinterland", *Ad Fines Imperii Romani: Studia Thaddaeo Sarnowski Septuagenario Ab Amicis, Collegis Discipulisque Dedicata*, Warsaw, ss. 257 – 276.
- TRAM TAM TINH, V., 1972. *Le Culte Des Divinites Orientales en Campanie En Dehors de Pompei, de Stabies et D'Herculanum*,
- TREBLICO, P. R., 1991. *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge.
- TÜRKAN, A., 2012. "Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü", *Ömer Çapar'a Armağan*, Ed. T.Yiğit, M.A.Kaya ve A. Sina, Ankara, ss.333 – 348.
- ÜNAL, A., 1988. "The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts from Boğazköy-Hattusa", *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, c.III, Ed. T. Mikasa, Wiesbaden.
- ÜRETEN, H., 2004. "Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültürleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/35, ss. 185 – 214.
- VERNADSKY, G., "Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwanderung", *Saeculum*, 2, 1951, ss.340 – 392.
- WEST, M.L., "Notes on the Orphic Hymns", *The Classical Quarterly*, 18/2, ss.288 – 296.

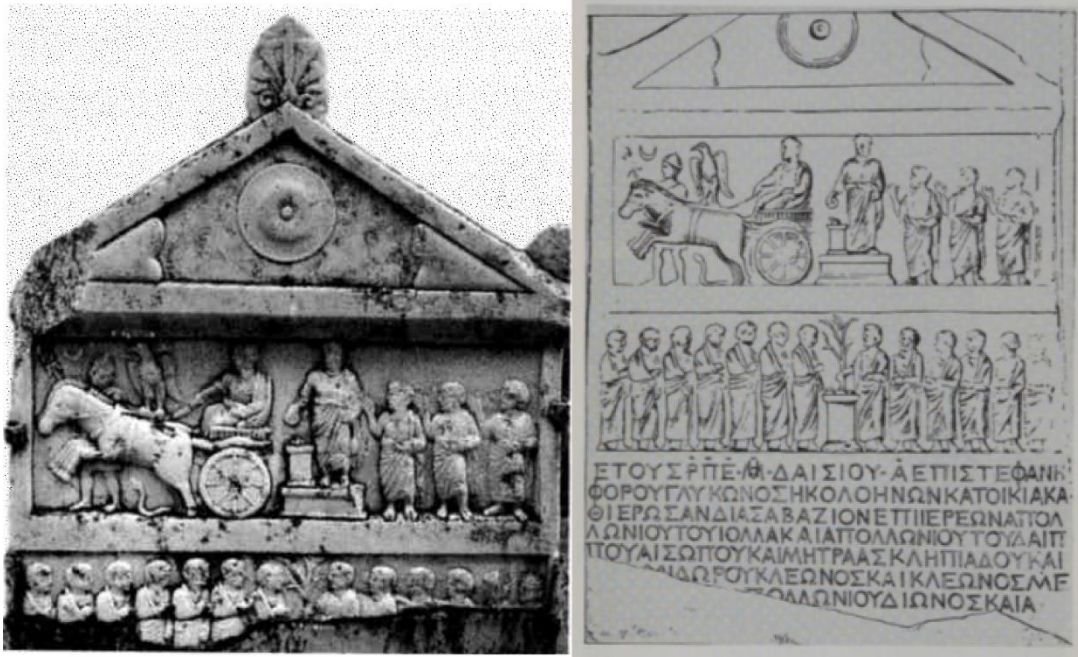
Ekler

Resim 1: Sabazios Eli. (British Museum, Katalog No: 1613525177)

Resim 2: Sabazios eli. (Resim- Sabazios Eli- Boston MFA. Katalog No: 2006.1893)

Resim 3: Lydia'nın Koloe yerleşiminde Sabazios kültünün kuruluşu onuruna dikilmiş stel. Kaynak: LIMC VIII: 724, Sabazios 4; Lane 1985: No.41.

620

OANNES
6 (2)

Resim 4: Roma'da bulunmuş bronz levha. Günümüzde Koppenag Müzesi'nde. Kaynak: Picard 1961: Fig.4.

Resim 5: Bronz el üstüne yerleştirilen aplik Sabazios figürü. Kaynak: Lane 1983: Lev.20, Fig.19.